Programma aanpak
Religieus Erfgoed Nijmegen

SPECTRUM

GELDERS genootschap

Colofon

Programma aanpak
Religieus Erfgoed
Nijmegen

Versie
28-06-2022

Opstellers rapport:
Spectrum, partner met elan
Leidenweg 70
6843LD Arnhem

Wiliam Willems
consultant maatschappelijk vastgoed

Gelders Genootschap
(tot bevordering van de instandhouding van de schoonheid van stad en land)
Postbus 68
6800 AB Arnhem

Martin van Bleek
senior-adviseur erfgoed

Gemeentelijke beleidsadviseur erfgoed
Mayke Haaksman

Verantwoordelijk wethouder
Noël Vergunst

Ontwerp
www.studio026.nl

Inhoudsopgave

Inleiding 04
Programma aanpak religieus erfgoed Nijmegen 10
Doel 11
Wat is religieus erfgoed 12
Belang van religieus erfgoed voor Nijmegen 12
Problematiek ingebruikzijnde religieuze gebouwen 14
De Stevenskerk 15
Duurzaamheid 15
Gemeentelijke rol bij religieus erfgoed 16
Gemeentelijke kijk op opgaven religieus erfgoed 18
Omgevingsvisie: ruimtelijk relatie met religieus erfgoed 20
Ons programma aanpak religieus erfgoed 22
Verdeling in categorieën 24
Gebouwen met een religieuze functie 26
Religieuze gebouwen die hun functie (dreigen te) verliezen 28
Aanbevelingen voor financiële regelingen 30
Routekaart Aanpak Religieus Erfgoed Nijmegen 34

Bijlagen
Gesprekken met de gemeentelijke afdelingen 38
Samenvatting gesprekken eigenaren religieuze gebouwen 42
Proces 46
Gemeentelijke, provinciale en rijksregelingen 48
Handleiding verduurzaming religieus erfgoed 52

Rapportage

Deze rapportage is tot stand gekomen door een gezamenlijke, interdisciplinaire aanpak van Gelders Genootschap en Spectrum. Expertise en ervaring op het gebied van cultuurhistorie, bouwtechniek, transformatie en herbestemming en duurzaamheid zijn in dit rapport gebundeld en op elkaar afgestemd.

Inleiding

In maart 2019 heeft het college van de gemeente Nijmegen de Agenda Religieus Erfgoed vastgesteld. Deze Agenda bevat aanbevelingen en actiepunten voor een goede omgang met religieus erfgoed in de gemeente Nijmegen voor de komende jaren.

In de Agenda is deze passage opgenomen: *"Religieus erfgoed is belangrijk voor de identiteit van Nijmegen. Inwoners van een wijk zijn vaak erg aan "hun" kerk gehecht, zelfs wanneer ze zelf geen diensten bijwonen. Ook bijvoorbeeld het geluid van de kerkklokken wordt als vertrouwd en prettig ervaren. Al met al dragen kerkgebouwen bij aan de leefbaarheid van een wijk. De komende jaren zullen echter steeds meer kerken hun functie gaan verliezen. Parochies fuseren of zijn al gefuseerd en kunnen niet meer voor het onderhoud voor alle kerken zorgen, waardoor ze genoodzaakt zullen zijn om kerkgebouwen te koop te zetten. Om de bijzondere gebouwen voor de stad te behouden, vinden wij het van belang om een rol in te nemen in dit proces."*

Ten behoeve van het opstellen van de actiepunten in de Agenda Religieus Erfgoed zijn in de periode voorafgaande aan maart 2019 veel gesprekken gevoerd met alle eigenaren en betrokken partijen en is het religieus erfgoed van Nijmegen in kaart gebracht.

Het proces heeft daarna een tijd stilgelegen tot eind 2021 de samenwerkende organisaties Spectrum en het Gelders Genootschap van de gemeente Nijmegen de opdracht hebben gekregen om de actiepunten in de Agenda Religieus Erfgoed verder uit te werken en te komen tot een visie voor de aanpak van religieus erfgoed in de vorm van het rapport '*Programma voor de aanpak van religieus erfgoed in Nijmegen*'.

Spectrum en het Gelders Genootschap hebben ten behoeve van het opstellen van het rapport gesprekken gevoerd met alle eigenaren van de in Nijmegen aanwezige religieuze kerkgebouwen. Ook zijn gesprekken gevoerd met alle gemeentelijke afdelingen die op enigerlei wijze te maken hebben met het religieus erfgoed. Tevens is regelmatig met de verantwoordelijke wethouder de heer N. Vergunst van gedachten gewisseld over de resultaten. De gesprekken hadden als doel te inventariseren welke wensen en ideeën er bij alle betrokkenen bij het religieus erfgoed leven, om zo te komen tot een visiedocument voor de gemeentelijke aanpak voor een duurzame toekomst voor het religieus erfgoed in Nijmegen, aangevuld met een routekaart met acties. Ook zijn van alle onderzochte religieuze gebouwen zogenaamde basispaspoorten opgesteld.

Alhoewel het religieus erfgoed in Nijmegen natuurlijk veel breder is dan alleen kerkgebouwen, zoals kloosters, kapellen e.d., richt dit rapport zich met name op de zelfstandige religieuze gebouwen die voor de eredienst in gebruik zijn. Daarnaast wordt een overzicht gegeven van de herbestemde religieuze gebouwen.

In dit rapport schetsen we het huidige religieuze landschap, benoemen we het belang van religieus erfgoed voor Nijmegen, formuleren we de mogelijke gemeentelijke rol en worden maatregelen ten behoeve van instandhouding van het religieus erfgoed voorgesteld.

In de gemeente Nijmegen staan op dit moment 31 dienstdoende kerken, een synagoge en een moskee, hiervan zijn er 19 beschermd als monument. Gezien de landelijke trends van teruglopend kerkbezoek en vergrijzing, en de geluiden uit onze eigen stad, lijkt het erop dat de komende jaren een deel van die kerken hun functie zal gaan verliezen. De aanwezige Rooms-Katholieke parochies fuseren of zijn al gefuseerd en kunnen niet meer voor het onderhoud van alle kerken zorgen, waardoor ze genoodzaakt zullen zijn om kerkgebouwen te koop te zetten. De twee grootste parochies in Nijmegen bijvoorbeeld zijn de afgelopen jaren ontstaan uit fusies van een flink aantal losse parochies. Samen bezitten zij twaalf kerken. Zij zullen elk een aantal daarvan gaan afstoten. Ook bij andere geloofsgemeenten speelt dit, waardoor naar schatting ongeveer een derde tot de helft van de kerken zal gaan sluiten in de komende vijf tot tien jaar. Om de bijzondere gebouwen voor de stad te behouden wil de gemeente Nijmegen een rol in het proces pakken. Het is daarbij de vraag welke rol dit kan zijn en waar de gemeente bij betrokken wil worden. Ook formuleren we een voorstel voor een proces dat bij het vrijkomen van religieus erfgoed doorlopen kan worden. Ook formuleren wij een mogelijke gemeentelijke rol in het proces van vrijkomend religieus erfgoed.

Categorieën

A. Blijft in religieus gebruik

B. Onderdeel van een R.K. Parochie, die het aantal in gebruik zijnde kerken gaat verminderen.

C. Nu religieus gebruik, toekomst onzeker

D. Duurzaam herbestemd, voornamelijk niet-religieus gebruik

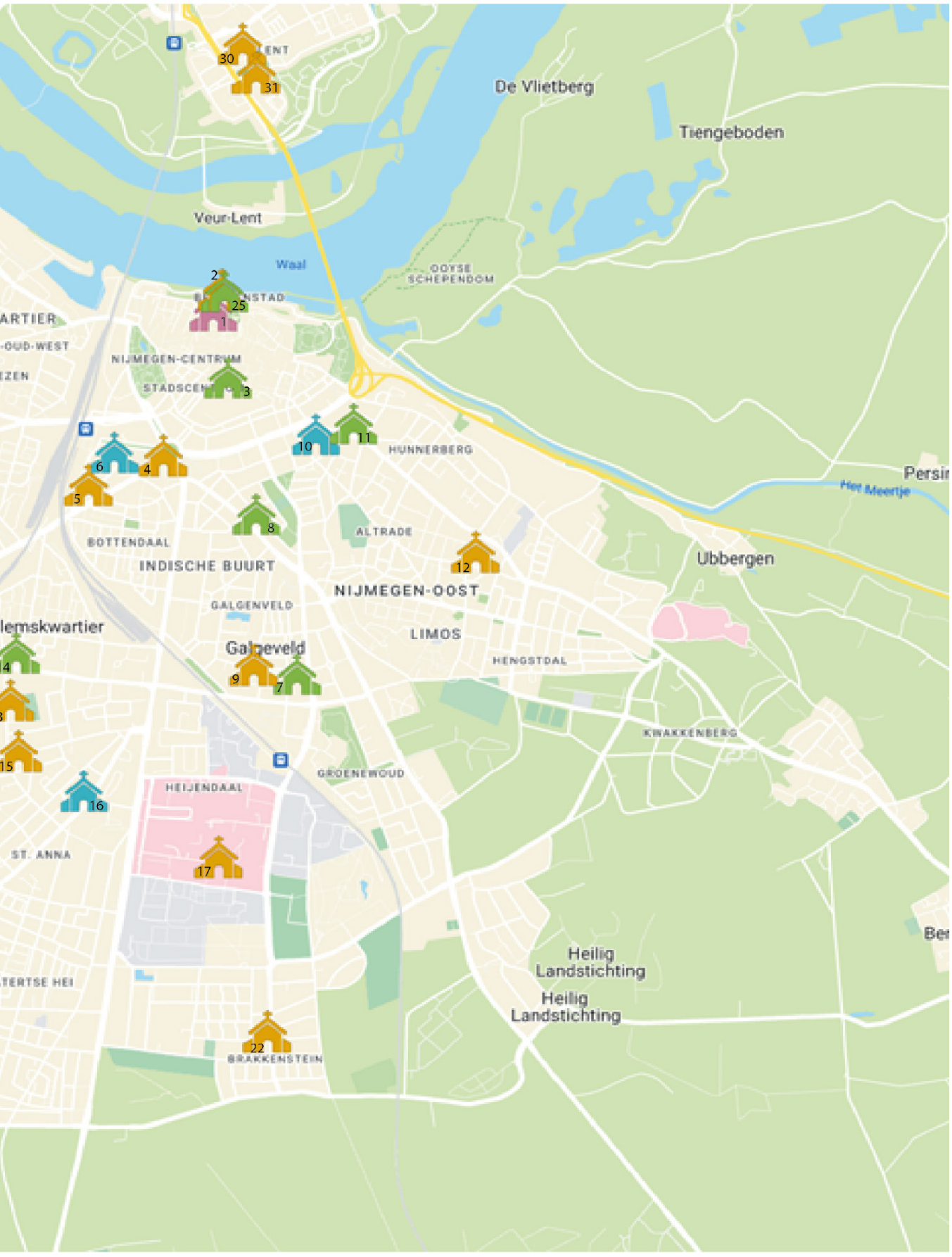
De Vlietberg
Tiengeboden
Veur-Lent
Waal
OOYSE SCHEPENDOM
NIJMEGEN-CENTRUM
HUNNERBERG
Persi
Het Meertje
BOTTENDAAL
INDISCHE BUURT
ALTRADE
Ubbergen
NIJMEGEN-OOST
GALGENVELD
LIMOS
HENGSTDAAL
KWAKKENBERG
GROENEWOUD
HEIJENDAAL
ST. ANNA
Heilig Landstichting
Heilig Landstichting
BRAKKENSTEIN
30
31
2
25
1
3
10
11
6
4
5
8
12
9
7
16
17
22

Programma aanpak Religieus Erfgoed Nijmegen

Doel

Het doel van het Programma aanpak Religieus Erfgoed is behoud van de identiteit van Nijmegen door waardevolle en karakteristieke religieuze gebouwen voor de toekomst te behouden. Hiervoor is een aantal maatregelen geformuleerd, dat gericht is op het in stand kunnen houden van het religieuze erfgoed of het faciliteren van religieuze genootschappen met als doel de instandhouding van deze gebouwen.
Door het aanbieden van een route met een heldere vaststaande methode, lopen processen inzichtelijker en soepeler en kunnen betrokkenen beter hun rol nemen.

Dit rapport richt zich zeker niet alleen op het vrijkomend erfgoed, maar veel meer op de instandhouding van het Nijmeegse religieus erfgoed in het algemeen. Immers, de beste instandhouding van een religieus gebouw is door middel van het oorspronkelijke gebruik voor de eredienst. Het is zeker niet het geval dat alle kerken zich in de gevarenzone bevinden. Er zijn inderdaad problemen bij de instandhouding van sommige kerken, maar andere laten een bloeiend bestaan zien of zijn actief bezig hun toekomst veilig te stellen. Religieus erfgoed is immers ook levend erfgoed! In de praktijk blijkt dat daar waar er (financiële) problemen zijn bij de instandhouding van het erfgoed, een nevenbestemming of aanvullend gebruik van het gebouw middelen kunnen zijn om deze problemen te helpen oplossen en een mogelijke afstoting van het gebouw te voorkomen of ten minste op de lange baan te schuiven. Afstoting van de gebouwen en daarmee gepaard gaande herbestemmingen zijn immers laatste oplossingen als al het andere niet meer werkt.

Wat is religieus erfgoed

Religieus erfgoed zijn alle gebouwen die specifiek zijn ontworpen en gemaakt voor religieuze doeleinden door erkende religieuze genootschappen. Dat zijn:

- Kerken, moskeeën, synagoge gebouwd voor de eredienst;
- kloosters, kapellen en dergelijke specifiek gebouwd voor religieuze doeleinden;
- gebouwen van overige erkende religieuze genootschappen, gebouwd voor religieuze doeleinden;
- begraafplaatsen.

Het Programma aanpak religieus erfgoed richt zich echter alleen op de gebouwen die op dit moment nog een religieuze functie vervullen. Religieus erfgoed dat reeds in het verleden herbestemd is, is niet meegenomen aangezien deze al op een andere manier in stand worden gehouden. Het betreft vooral gebouwen die juist gebouwd zijn voor een religieuze functie. Een

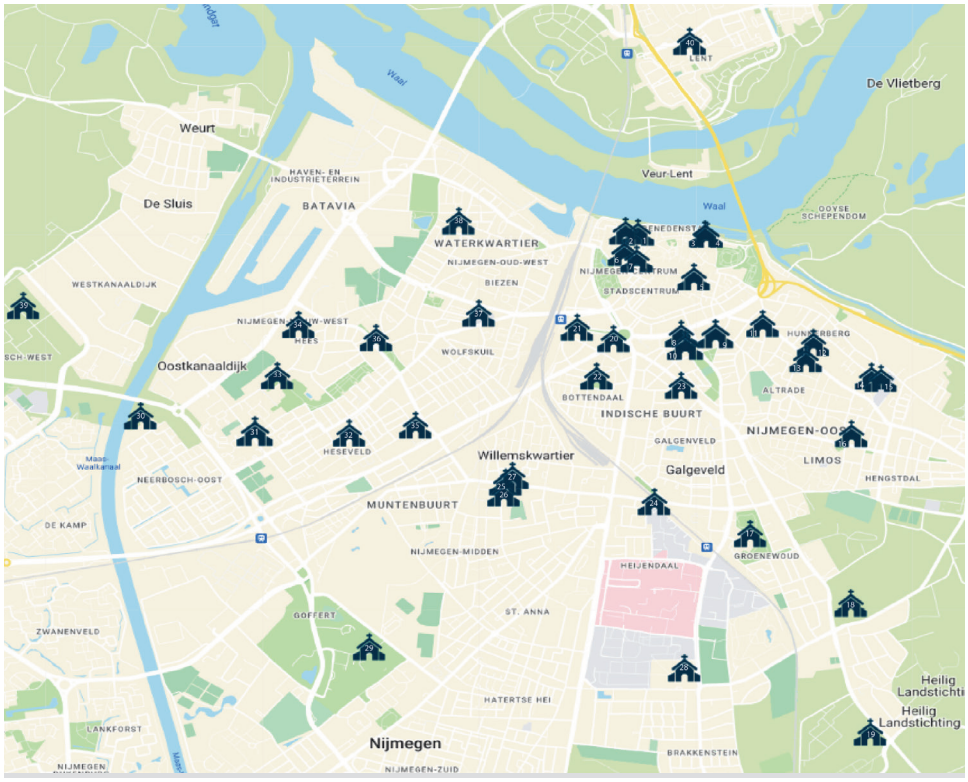

uitzondering hierop is de moskee aan de Vondelstraat, want daar speelt de vraag van herbestemming en het is de moskee van de eerste gastarbeiders die naar Nijmegen kwamen.

De voormalige synagoge aan de Gerard Noodtstraat is opgenomen in het overzicht met reeds herbestemde religieuze gebouwen, omdat dit gebouw al lange tijd niet meer een religieuze functie vervult. Het gebouw is echter op dit moment niet in gebruik en ook hier zal het vraagstuk van herbestemming gaan spelen en derhalve is het Programma aanpak religieus erfgoed ook van toepassing op dit gebouw.

Belang van religieus erfgoed voor Nijmegen

Religieus erfgoed is belangrijk voor de identiteit van Nijmegen. Nijmegen is een stad met een rijke religieuze geschiedenis. In het verleden kende Nijmegen heel veel religieuze gebouwen en werd ook wel Rome van het noorden genoemd. Dit heeft met name te maken met de opleving van de katholieke kerk, na herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853. Vanaf toen mocht het katholieke geloof weer in de openbaarheid beleden worden en naast de bouw van nieuwe kerken, kwam er ook een katholieke krant, De Gelderlander, een katholiek ziekenhuis, het Canisiusziekenhuis, werden tal van katholieke scholen, arbeidersverenigingen en scholen opgericht en kregen de katholieken een eigen begraafplaats.[1] De katholieke opleving kreeg nog een duw in de rug toen de Roomsch-Katholieke Universiteit in 1923 werd opgericht. Dit zorgde voor een aanzuigende werking van allerlei religieuze congregaties, die kloosters, convicten,

1 D. Verhoeven (red.), De canon van Nijmegen. 27. Katholieken in opkomst. Godsdienst kleur het openbare leven, p. 114-117, Nijmegen 2009

studiehuizen, scholen en bejaardenhuizen bouwden. Denk hierbij aan het Bisschop Hamerhuis, Berchmanianum, Albertinum en het Nebooklooster, maar ook aan complexen zoals de Groenestraatkerk, met kerk, pastorie, noviciaat en diverse scholen. De verzuilde samenleving was ook na de Tweede Wereldoorlog tijdens de wederopbouw herkenbaar. De kerk, vaak met pastorie en parochie- of buurthuis, vormden veelal het hart van de wijk. Maar niet alleen de katholieke gebouwen vormen het religieus erfgoed van Nijmegen, ook de gebouwen van alle andere geloofsstromingen, zoals de synagogen aan de Nonnenstraat en Gerard Noodtstraat, de eerste moskee van gastarbeiders in de Vondelstraat en diverse gebouwen van protestantse en andere christelijke geloofsgemeenschappen.

Veel van deze gebouwen zijn inmiddels gesloopt, maar toch is er nog een flink aantal religieuze plaatsen dat herinnert aan dit bijzondere religieuze verleden: kerken, kloosters en andere verwante gebouwen en objecten, zoals begraafplaatsen en onderwijsinstellingen. Zowel qua uitstraling, als voor de sfeer en het gevoel dragen die gebouwen sterk bij aan de leefbaarheid van onze wijken.

De religieuze gebouwen zijn de herkenbare plekken in de wijken en buurten, maar de sociaal-maatschappelijke functies van de gebouwen zijn net zo belangrijk. Bij alle in gebruik zijnde religieuze gebouwen zien we gemeenschappen van vrijwilligers die verschillende taken op zich nemen. Naast de taken die gericht zijn op de directe religieuze diensten en missen zijn vrijwilligers ook actief met het onderhouden van de verschillende gebouwen en terreinen. Daarnaast zijn in de meeste geloofsgemeenschappen formele en informele organisatievormen waarvan uit wordt omgezien naar de geloofsgenoten en er sociale activiteiten worden georganiseerd. Er is in de meeste geloofsgemeenschappen structureel aandacht voor de ouderen en de minder bedeelden. Er zijn verschillende migranten geloofsgemeenschappen, waarbinnen nieuwkomers een sociaal netwerk kunnen opbouwen. De verschillen tussen de gemeenschappen zijn groot in omvang, betrokken vrijwilligers en ook in de manier waarop de omgeving wordt betrokken. Daar waar sommige geloofsgemeenschappen zich primair richten op de eigen achterban, is er ook een groot aantal gemeenschappen die met veel vrijwilligers sociaal-maatschappelijke activiteiten organiseren voor de wijk en kwetsbare mensen in het bijzonder. In of bij veel religieuze gebouwen zijn aparte bijeenkomstruimten om deze activiteiten te faciliteren en te stimuleren. Veel van deze gemeenschapsvoorzieningen worden ook door niet-religieuze organisaties gebruikt en zijn dus belangrijk voor de sociaal-maatschappelijke maar ook voor de culturele infrastructuur van Nijmegen.

Problematiek in gebruik zijnde religieuze gebouwen

Bij de gebouwen die een bijeenkomstfunctie hebben en religieus in gebruik zijn, is naast een bloeiend bestaan ook mogelijk sprake van krimpende gebruikersgroepen, hetgeen kan leiden tot moeilijkheden bij de instandhouding van dit religieuze erfgoed. Dit kan in sommige gevallen leiden tot het opheffen van de religieuze functie. Bij ander religieus erfgoed zoals kloosters, kapellen, begraafplaatsen en reeds herbestemde kerkgebouwen speelt de problematiek van een moeilijke instandhouding veel minder of niet. Uitzondering hierop zijn de kapellen die horen bij het Nebooklooster en Mariënbosch. Voor deze kapellen is nog geen passende functie gevonden.

Het landschap van de religieuze gebouwen die nog in gebruik zijn is heel erg divers. Van deze eenendertig religieuze gebouwen heeft bijna tweederde een monumentenstatus. Er zijn tien rijksmonumenten en acht gemeentelijke monumenten. De overige gebouwen bevinden zich veelal in de naoorlogse wijken en zijn van jongere datum. Niet verwonderlijk is dat de Rooms Katholieke kerken in de meerderheid zijn. Bijna de helft van de eenendertig religieuze gebouwen behoort toe aan een Rooms Katholieke parochie. Dit houdt niet in dat in deze gebouwen enkel Rooms Katholieke missen worden gehouden. In sommige kerken zoals in de Goede Herderkerk in Lindenholt worden naast Katholieke missen ook diensten van de Pinkstergemeente gehouden. Daarnaast biedt de Katholieke kerk het Kruispunt bijvoorbeeld ook ruimte aan de Anglicaanse kerk. Het medegebruik door andere geloofsgemeenschappen is ook bij de niet-katholieke christenen geen uitzondering. Er zijn verschillende kerken die op zondag twee diensten hebben van verschillende christelijke stromingen. In de Boskapel zijn naast de diensten van de Vrijgemaakt Hervormde gemeenschap, eigenaar van de kerk, ook diensten van een gereformeerde gemeenschap. In de Apostolische kerk wordt na de mis op zondagochtend plaats gemaakt voor een pinkstergemeente. In de Byzantijnse kerk wisselen de Russische- en Grieks orthodoxe gemeenschap elkaar af. Elke gemeenschap organiseert er om de zondag een dienst. Verder zijn er nog diverse immigrantenkerken die met enige regelmaat gebruik maken van één van de verschillende kerkgebouwen. Elke zondag zijn er Eritrese missen in de Antonius van Paduakerk. De Agneskerk in Lindenholt is de thuiskerk voor de Vietnamese gemeenschap die daar enkele keren per jaar een eigen mis houdt. In Lent is maandelijks een Indonesische dienst. Al met al is er sprake van circa veertig verschillende kerkgenootschappen die momenteel actief zijn in deze eenendertig religieuze gebouwen.

Er is ook een groot verschil in de omvang en de veerkracht van de verschillende geloofsgemeenschappen. Over het algemeen is het zo dat met name de traditionelere katholieke en in iets mindere mate ook de traditionele protestantse kerken te maken hebben met een gestage krimp en een flinke vergrijzing. Dit heeft een grote weerslag op de veerkracht van de gemeenschappen. Grote monumentale kerkgebouwen waar in vroeger

tijden honderden mensen konden zitten, trekken nu op zondag meestal nog maar enkele tientallen oudere bezoekers. Corona heeft ervoor gezorgd dat de afname van het kerkbezoek verder is versneld. In een groot rijksmonument zoals de Antonius Abt aan de Dennenweg komen op zondag gemiddeld 25 mensen naar de dienst.

Tegen deze stroom van ontkerkelijking in, zijn er enkele, meer fundamentelere geloofsgemeenschappen die in de afgelopen jaren wel stabiel zijn gebleven of zelfs zijn gegroeid en wekelijks honderden gelovigen binnen hun muren verwelkomen. Voorbeelden van deze uitzonderingen zijn de Emmaus-beweging in de Mariageboortekerk van de Sint Stefanus parochie in Nijmegen. Deze gemeenschap heeft dagelijks diensten, en slaagt er wekelijks in om de kerk op zondagochtend te vullen met veel gezinnen en jongeren uit de regio.
Ook de moskee aan de Vondelstraat is tijdens het vrijdaggebed helemaal vol. Zij biedt dan plaats aan 300 tot 400 personen. Het is dan ook niet vreemd dat deze gemeenschap bezig is met nieuwbouw. Verder trekt ook de evangelische gemeenschap De Deur in de voormalige Pauluskerk aan de Einsteinweg volle kerken op zondag. De hierboven genoemde geloofsgemeenschappen zijn uitzonderingen in een religieus landschap dat krimpende gemeenschappen laat zien.

De Stevenskerk

De Stevenskerk is van groot belang voor de stad en is één van de iconen van Nijmegen. De kerk is in te zetten als het Podium voor het verhaal van de stad. In deze is de kerk vergelijkbaar met het belang van de Eusebiuskerk voor Arnhem.
De kerk heeft naast alle evenementen en tentoonstellingen die hier plaatsvinden nog steeds een, zij het beperkte, religieuze functie. De organisatie is gebaseerd op een kleine professionele staf (een betaalde directeur) en een groot aantal vrijwilligers. De Stevenskerk heeft ook een bestuur, maar ook dit orgaan bestaat uit vrijwilligers. Vanwege de structuur van de Stevenskerk valt deze kerk echter buiten alle gemeentelijke regelingen. Dit in tegenstelling tot de Eusebius in Arnhem. Deze kerk krijgt van de gemeente een structureel bedrag om een professionele organisatie op te zetten voor het beheer en de exploitatie, waardoor de kerk beter in staat is snel te reageren op mogelijke initiatieven en evenementen. Uiteraard zijn ook bij de Eusebius de vrijwilligers essentieel om te kunnen opereren.
Overigens zijn de problemen van de Stevenskerk vergelijkbaar met de problemen van veel van de grote binnenstadskerken.
Het is daarom van groot belang dat de Stevenskerk in staat wordt gesteld zijn rol als Podium voor de stad op te kunnen pakken. Ondanks alle problemen lukt het de Stevenskerk wel om veel te organiseren, met uitzondering van de winterperiode. Het is van belang dat de organisatie wordt geprofessionaliseerd en uitgebreid met betaalde krachten om zo een grotere rol in het culturele en religieuze leven van Nijmegen te kunnen spelen.
Er is een toegezegde rijkssubsidie, maar die is wel gebaseerd op een vorm van cofinanciering. De Provincie draagt hier ook in bij, maar de provinciale subsidie moet per fase binnen de reguliere subsidieregeling worden aangevraagd, zodat een toekenning per fase niet is gegarandeerd. De gemeente heeft wel een bedrag gesubsidieerd en wel € 50.000,- voor de restauratie van het 1ste deel van het dak en € 300.000,- voor fase West.

Duurzaamheid

In vervolg op de Agenda Religieus Erfgoed zijn duurzaamheidsonderzoeken bij vier religieuze gebouwen uitgevoerd. Naast de rapporten van deze specifieke gebouwen is ook een Handreiking verduurzaming religieus erfgoed opgesteld. Dit compacte document geeft in tien stappen aan hoe religieuze gebouwen energie kunnen besparen. De schaal van de religieuze gebouwen en een minder intensief gebruik noodzaakt op een andere manier naar verduurzaming van deze gebouwen te kijken, aangezien de investeringen vaak zo groot zullen zijn dat de terugverdientijd zo lang is dat een dergelijke investering niet realistisch is. Wel geldt hoe vaker een gebouw wordt gebruikt gedurende de week, hoe korter de terugverdientijd.
Echter, duurzaamheid is breder dan maatregelen ten behoeve van energiebesparing. De omgang met en het gebruik van het gebouw kan vaak ook op een duurzamere manier.
Het is van groot belang dat de opgedane kennis bij deze onderzoeken verspreid wordt onder de eigenaren van alle religieuze gebouwen in Nijmegen.
Dit onderwerp leent zich zeker voor behandeling tijdens een netwerkbijeenkomst.

Gemeentelijke rol bij Religieus Erfgoed

Instandhouding gebouwde erfgoed (monumenten en identiteitsbepalende gebouwen) en het faciliteren van de sociaal-maatschappelijke rol van geloofsgemeenschappen waardoor zij beter in staat zijn het religieus erfgoed in stand te houden.

De gemeentelijke rol richt zich dus op de instandhouding van het religieus erfgoed. Hierbij heeft de gemeente een aantal knoppen om aan te draaien. Enerzijds de monumentenzorgtaken, waarbij het eigenaren ondersteunt bij het onderhoud van het gebouw. Anderzijds kan de gemeente mogelijke nevenfuncties faciliteren, zodat de eigenaren inkomsten kunnen genereren om het gebouw en daarmee het erfgoed in stand te houden.

De gemeentelijke overheid bemoeit zich uiteraard niet met de uitoefening van de eredienst, maar kan zich wel inzetten voor de instandhouding van de gebouwen (het vastgoed) en het meedenken en mogelijk maken van nevenfuncties. In die gevallen waar herbestemming aan de orde is, is de gemeente uiteraard ook op verschillende vlakken betrokken.

Gemeentelijke kijk op Opgaven Religieus Erfgoed

De beste instandhouding van religieus erfgoed is door middel van het oorspronkelijke gebruik voor de eredienst. De monumentale waarden van een gebouw blijven hiermee veelal het beste behouden. Daar waar er (financiële) problemen zijn bij de instandhouding, kunnen een nevenbestemming of aanvullend gebruik van het gebouw middelen zijn om deze te helpen oplossen en een mogelijke afstoting van het gebouw te voorkomen of ten minste op de lange baan te schuiven. Afstoting van de gebouwen en daarmee gepaard gaande herbestemmingen zijn de laatste oplossingen als al het andere niet meer werkt.

Het is niet de taak van de gemeente een gebouw over te nemen, maar de gemeente kan wel aanjager zijn bij het vinden van oplossingen. Wel speelt hier het dilemma dat voor het behoud van het erfgoed kaders zullen worden meegegeven, maar dat de oplossing wel haalbaar en exploiteerbaar moet zijn. De balans tussen het stellen van voorwaarden en anders financieel moeten bijdragen, is een lastige.
Vanuit de gemeente is er een duidelijke wens voor de publiekstoegankelijkheid van de kerken en een voorkeur voor (semi) openbare en/of sociaal-maatschappelijke functies. Horeca en/of culturele functies zijn echter ook denkbaar.
Daarnaast staat de gemeente op het standpunt dat niet alleen de gemeente een rol heeft, maar dat de eigenaren en inwoners zich ook voor het behoud moeten inzetten en daarin hun bijdrage leveren.

In de Nijmeegse Omgevingsvisie staat *"We willen dat de inrichting van de stad bijdraagt aan een sociale en gezonde stad. Waarin de inwoner centraal staat en iedereen mee kan doen. Waar rekening wordt gehouden met anderen en aandacht is voor wie hulp nodig heeft. Een stad ook met een passend voorzieningenniveau in alle wijken en een gezonde omgeving die bewegen en sociaal actief zijn stimuleert en faciliteert."*

Religieus erfgoed kan hieraan bijdragen omdat de gebouwen niet op zichzelf staan, maar het middelpunt vormen van een lokale gemeenschap van vrijwilligers die zich inzet voor hun eigen achterban en daarnaast vaak ook breder sociaal-maatschappelijk betrokken is vanuit een levensovertuiging. Het gezamenlijk belijden van het geloof zorgt voor structurele sociale verbanden die voor verschillende groepen mensen van belang zijn. Het zijn plekken waar men gekend wordt, bekenden elkaar regelmatig tegenkomen en waar men indien nodig op terug kan vallen voor ondersteuning. De gemeenschappen hebben structuren waarbinnen vele, vaak oudere, vrijwilligers zich gewaardeerd voelen en zinvol actief zijn.
In sommige gevallen, zoals bij bijvoorbeeld de ontmoetingskerk in Dukenburg, is de sociaal-maatschappelijke functie zo sterk ontwikkeld, dat er sprake is van een vooraanstaande buurthuisfunctie in de wijk.
Veel religieuze gebouwen bestaan naast een grote ontmoetingsruimten, vaak de kerkzaal, uit verschillende zalen, vergaderruimte, bijeenkomstruimte en buitenruimten. Deze ruimten worden door de eigen geloofsgemeenschap, maar ook door derden gebruikt voor sociaal-maatschappelijke en culturele activiteiten. Er zijn bijvoorbeeld tientallen koren, die wekelijks repeteren. Omdat dit nevengebruik plaatst vindt binnen een netwerk waarin veel vrijwilligers actief zijn, ontstaan er vaak kruisbestuivingen waarbij het makkelijk is om sociaal-maatschappelijke activiteiten te ontplooien. Aangezien de ruimte er is, en omdat er vrijwilligers zijn, wordt het organiseren van activiteiten makkelijker. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de voedselbank, stichting Gast, Vluchtelingenwerk en verschillende dak- en thuislozen organisaties veelvuldig gebruik maken van de faciliteiten van de religieuze gebouwen.
Bij het afstoten van religieuze gebouwen ontstaat er het gevaar dat deze verwevenheid van sociale structuren en beschikbare faciliteiten ook verdwijnt. Het is dan ook van groot belang om bij nevengebruik en herbestemming deze functies zoveel mogelijk te borgen en te kijken in hoeverre de lokale gemeenschap van vrijwilligers betrokken kan blijven bij het veranderende gebruik.
Daarnaast bieden (deels)vrijkomende kerkgebouwen ook mogelijkheden om nieuwe sociaal-maatschappelijke initiatieven te laten groeien. Bij dreigende afstoting van religieuze gebouwen ontstaat er vaak reuring in de lokale gemeenschap. Men gaat zijn religieuze gebouw en ontmoetingspunt missen en is bereid om zich in te zetten voor het behoud van het religieuze erfgoed. Bij dergelijke processen sluiten zich vaak ook actieve buurtbewoners en andere vrijwilligers aan die voorheen niet religieus actief waren.
Opvallend hierbij is de scheiding tussen de lokale gemeenschap en de regionale- of landelijke beheerorganisatie. Veel religieuze gebouwen zijn in eigendom van geloofsgemeenschappen die in meerdere steden en dorpen religieuze gebouwen hebben. De (financiële) belangen van de besturen van de organisaties lopen vaak niet parallel met de lokale gemeenschappen met veel vrijwilligers. Bij dreigende afstoting is het van belang dat de gemeente goed in contact is met de lokale gemeenschap om zodoende sociaal-maatschappelijke kansen te herkennen en eventueel verder te brengen. Voor een goed verloop van deze processen is het van belang dat de gemeente al in een vroegtijdig stadium is aangehaakt om zo effectief mogelijk te kunnen inspelen op de ontwikkelingen,

Omgevingsvisie: ruimtelijk relatie met religieus erfgoed

Los van de eerder aangehaalde passage *"We willen dat de inrichting van de stad bijdraagt aan een sociale en gezonde stad. Waarin de inwoner centraal staat en iedereen mee kan doen. Waar rekening wordt gehouden met anderen en aandacht is voor wie hulp nodig heeft. Een stad ook met een passend voorzieningenniveau in alle wijken en een gezonde omgeving die bewegen en sociaal actief zijn stimuleert en faciliteert."* is er ook een ruimtelijke binding van het religieus erfgoed met de Omgevingsvisie. In de visie staat ook dat erfgoed de 'kapstok' is voor ruimtelijke ontwikkelingen. Dit sluit ook aan bij de Omgevingswet zelf en de in het Besluit Kwaliteit Leefomgeving opgenomen consequenties van het Verdrag van Granada.

Verder is in relatie tot de 'aantrekkelijke stad' ook de volgende zinsnede aangegeven: *"We willen het cultureel erfgoed niet alleen beschermen en in stand houden, maar ook versterken, ontwikkelen en benutten. We vinden het belangrijk dat monumenten een duurzame, toekomstbestendige functie hebben."* Dit geldt zeker ook voor religieus erfgoed.

Daarnaast staat in het deel 'Stad in beeld' onder cultureel erfgoed de volgende passage: "*Herbestemming van vrijkomend religieus erfgoed, zoals kerken, gebruiken we om het sociale en aantrekkelijke karakter van wijken te versterken."*

Met andere woorden: de religieuze bouwwerken dragen ook bij aan de identiteit en de herkenbaarheid van buurten en wijken en zijn ook te beschouwen als gebouwde ankerpunten.

Programma aanpak Religieus Erfgoed

Voorstel voor gemeentelijke aanpak

Verdeling in categorieën

Ondanks dat de rondgang langs de religieuze gebouwen een heel divers landschap laat zien, zijn de gebouwen wel onderverdeeld in verschillende categorieën om meer inzicht te geven in de problematiek rondom het behoud van het religieuze erfgoed. Een eerste constatering is dat het de verwachting van de meeste gemeenschappen is, dat hun gebouw over een jaar of vijf nog steeds dezelfde functie heeft. Veelal gaat het hier over geloofsgemeenschappen die over één gebouw in Nijmegen beschikken.

Een tweede categorie zijn de twee katholieke Parochies: de Sint Stefanus en de Heilige Drie-eenheid. Deze parochies bezitten gezamenlijk twaalf kerken in de gemeente Nijmegen, verreweg de meeste van deze kerken zijn monumentaal en vaak enorm groot. Deze parochies geven aan dat zij het aantal in gebruik zijnde kerkgebouwen waarschijnlijk zullen gaan verminderen in de komende jaren. Het is de verwachting dat een of enkele kerken aan de eredienst zal/zullen worden onttrokken. Welke kerken dat zijn, is voor een groot gedeelte nog ongewis. Beide parochies geven aan dat zij met veel zorgvuldigheid een proces tot een mogelijke kerksluiting willen doorlopen. De parochie de Heilige Drie-eenheid heeft in februari aangegeven dat de Lourdes Kerk aan de Haterseweg is voorgedragen voor sluiting.

Verder is er in Nijmegen ook een drietal religieuze gebouwen dat al, of binnenkort mogelijk, wordt verkocht door de religieuze instelling. Hierbij ligt een herbestemming voor de hand. Het gaat om de Lutherse Kerk aan de Prins Hendrikstraat in Nijmegen Oost. Deze kerk is nu nog in eigendom van de Evangelisch Lutherse gemeente Zuid-Nederland. Daarnaast is er nog de Eyüp Sultan Moskee aan de Vondelstraat. Deze gemeenschap is bezig met nieuwbouwplannen aan het Jonkerbos. Als de nieuwe moskee is opgeleverd, zal de oude worden verkocht om waarschijnlijk plaats te maken voor woningen. Tenslotte is er in Hees nog de voormalige Petruskerk. Deze behoorde tot vorig jaar tot de protestantse kerk, maar is gezien de noodzakelijke krimp verkocht aan een vastgoedontwikkelaar. Dit gebouw heeft

geen religieuze functie meer en wordt nu voornamelijk gebruikt voor concerten.

Buiten deze drie hierboven genoemde categorieën is er nog de bekendste kerk van Nijmegen, de Stevenskerk. Dit kerkgebouw is herbestemd tot een 'podium voor de stad' en heeft een voornamelijk culturele en sociale functie, waarbij de religieuze functie een kleinere rol speelt. De Stevenskerk wordt het komend jaar verbouwd om nog aantrekkelijker te worden voor het publiek.

De individuele resultaten van de gesprekken met de eigenaren/beheerders van alle in gebruik zijnde religieuze gebouwen zijn verder uitgewerkt in de paspoorten van deze gebouwen. De paspoorten zijn opgenomen in de bijlage.

Op basis van de in de gemeente opgehaalde informatie en de ervaringen van onze organisaties op het gebied van religieus erfgoed en de ontwikkelingen van het landelijk Project Toekomst Religieus Erfgoed hebben wij dit voorstel voor het gemeentelijk programma voor de aanpak van het religieus erfgoed in Nijmegen geformuleerd.
In het hele proces hebben de gemeente Nijmegen en de eigenaren van de religieuze gebouwen elk een eigen specifieke rol. Samenwerking tussen eigenaren en gemeente zal echter een groter effect sorteren waardoor de religieuze gebouwen op allerlei vlakken hun rol in Nijmegen kunnen spelen.

Het programma is verdeeld in twee onderdelen:
1. Gebouwen in religieus gebruik – monumenten en niet-monumenten;
2. Vrijkomende religieuze gebouwen.

Gebouwen met een religieuze functie

De maatregelen voor deze categorie worden voorgesteld ten behoeve van de instandhouding van het religieuze erfgoed en om de geloofsgemeenschappen te helpen bij de instandhouding van het gebouw door middel van het faciliteren van een aantal zaken met betrekking tot dit erfgoed. Het religieus erfgoed is van belang voor de identiteit van Nijmegen, zodat 'toegankelijk' en 'beleefbaar' sleutelwoorden zijn.

Voorgestelde maatregelen ten behoeve van de gemeentelijke rol bij de instandhouding van religieuze monumenten en karakteristieke gebouwen

1. Handboek religieus erfgoed;
2. Inventariseer welke gegevens de verschillende beleidsafdelingen nodig hebben voor de omgang met het religieus erfgoed;
3. Completeer de paspoorten religieus erfgoed;
4. Zorg voor een contactpersoon religieus erfgoed binnen de gemeente;
5. Organiseer jaarlijks een netwerkbijeenkomst ten behoeve van de verbinding tussen de eigenaren en het sociaal domein van de gemeente;
6. Versterk de zichtbaarheid van de beschikbare (religieuze en niet-religieuze) ruimte;
7. Stimuleer de religieuze gemeenschappen gebruik te maken van de faciliteiten van de Stichting Oude Gelderse Kerken.

Aanvullende maatregelen

1. Culturele evenementen – onderzoek afstemming en mogelijke exploitatiesubsidies;
2. Toeristische mogelijkheden in relatie tot de belevingswaarde religieus erfgoed

Nadere uitleg van de maatregelen

1. Stel een beknopt **Handboek Religieus Erfgoed** in Nijmegen op, zowel voor de gemeentelijke afdelingen zelf als voor extern (eigenaren, initiatiefnemers). Dit in aanvulling op en uitleg van het *Programma Aanpak Religieus Erfgoed Nijmegen*. Hierin kunnen bijvoorbeeld ook de subsidieregelingen en websites - geldend voor gemeentelijke en rijksmonumenten - worden opgenomen van de regelingen die in de bijlage 4 'Gemeentelijke, provinciale en rijksregelingen' worden genoemd.
   De eigenaren/beheerders van de religieuze gebouwen kunnen dit dynamische vademecum aanvullen met specifieke regelingen/gebruiken die vanuit de verschillende geloofsgemeenschappen van toepassing zijn op de religieuze gebouwen.

2. Inventariseer welke specifieke gegevens de verschillende beleidsafdelingen nodig hebben voor de omgang met en instandhouding van het religieus erfgoed (RE). Een eerste voorzet is al opgenomen in de aanbevelingen.
   In overleg met de eigenaren/beheerders van de religieuze gebouwen kunnen deze gegevens worden gecompleteerd.

3. **Completeer paspoorten religieus erfgoed**. De paspoorten zijn voor de gemeente ook een goed middel om daarin naast de feitelijke erfgoed- en gebouwgegevens - alsmede een overzicht van de accommodatiemogelijkheden - ook meer (afgeschermde) gevoelige informatie over toekomst etc. op te nemen. Completeer de basispaspoorten met deze informatie.
   Leg de verbindingen tussen wijk regisseurs-sociaal en de kerken indien uit de inventarisatie blijkt dat daar nu behoefte aan is.
   Goede medewerking van de eigenaren/beheerders van de religieuze gebouwen vergroot de inzetbaarheid van deze documenten bij de omgang met de religieuze gebouwen. Eventuele gevoelige informatie kan beveiligd worden opgenomen.

   In dit kader is een ruimhartige gemeentelijke beoordeling van tijdelijke bestemmingen noodzakelijk, zodat tijdens het maken van plannen er in ieder geval een tijdelijk gebruik is.
   Hetzelfde geldt voor de beoordeling van nevenfuncties in relatie tot de mogelijkheden van het bestemmingsplan. Nevenfuncties kunnen ervoor zorgen dat een sluiting met als gevolg herbestemming op de lange baan wordt geschoven of zelfs kan worden afgewend.
   De gemeente heeft hier al beleid voor (TAG).

4. Zorg voor een Contactpersoon Religieus Erfgoed bij de gemeente. Eén contactpersoon als aanspreekpunt met daarachter een contactgroep/klankbordgroep bestaande uit ambtenaren uit de verschillende betrokken afdelingen.
   Religieuze genootschappen hebben naast inzicht in en duidelijkheid over de te volgen procedures ook een sterke behoefte aan procesondersteuning en contactmomenten. Een contactpersoon Religieus Erfgoed kan binnen gemeentelijk organisaties de verschillende beleidsterreinen aan elkaar koppelen.

   Het aanstellen van een gemeentelijk aanspreekpunt voor religieus erfgoed vraagt om ambtelijke capaciteit. Het 'gezicht' van dit loket heeft uiteraard collega's binnen het gemeentelijk achter zich. Belangrijk is om snel klein te beginnen en daarna het takenpakket uit te bouwen.

5. Versterk de verbinding tussen de eigenaren van religieuze gebouwen en het sociaal domein van de gemeente, door minimaal jaarlijks een **netwerkbijeenkomst of platformbijeenkomst** te faciliteren met de contactpersoon/-personen bij de gemeente. Hierbij komen dan de meer praktische zaken aan de orde en heeft een andere insteek dan de Raad van Kerken.
   De gemeente als trekker kan dan meer proactief zijn in plaats van alleen moeten reageren op initiatieven van buitenaf. Een actieve participatie van de eigenaren/beheerders van de religieuze gebouwen is voor het slagen van een dergelijk platform onontbeerlijk. Juist de actieve samenwerking en het oppakken van acties door alle deelnemende partijen is de sleutel tot het succes van een dergelijk platform.
   (Zie ook aanbeveling over verduurzamingsonderzoeken hierboven).

- Op deze wijze kunnen op wijkbasis de contacten tussen de gemeente en de wijk-regisseurs sociaal aangehaald worden. Dit draagt bij aan een sterkere sociale structuur van de wijken.
- Het platform kan als ingang dienen voor de contacten tussen de religieuze genootschappen onderling en tussen de religieuze genootschappen en de gemeente. Groeiende en krimpende geloofsgemeenschappen kunnen, als zij elkaar kennen, gemakkelijker van elkaars gebouwen deels gaan gebruiken.
- Stel deze bijeenkomst (platform) ook open voor de kleinere moskeeën die nu niet in de visie zijn meegenomen. Dit vergroot de mogelijkheden voor de gemeente/welzijn om toegang te krijgen tot sommige kwetsbare migranten groepen die anders moeilijk bereikbaar zijn.
- Aanpak Religieus erfgoed met eventuele bijgebouwen biedt vaak kansen voor de wijk/buurt/omgeving.

6. **Versterk de zichtbaarheid van de beschikbare (religieuze- en niet-religieuze) ruimte.**
   Via de contactpersoon religieus erfgoed en de jaarlijkse bijeenkomsten van het platform komt er een verbetert zicht op de beschikbare ruimte voor nevengebruik door sociaal-maatschappelijke en culturele organisaties. Help om het ruimte aanbod van de religieuze organisatie beter in beeld te krijgen door het platform te verbinden aan sociaal-maatschappelijk organisaties en de culturele sector in Nijmegen. De inventarisatie en completering van de paspoorten is hierbij een hulpmiddel. In de religieuze gebouwen zijn veel ruimten te huur voor sociaal-maatschappelijke en culturele activiteiten. Het gebruik van deze ruimten kan worden verbeterd als de zichtbaarheid van dit aanbod toeneemt. Dit kan door het ruimteaanbod inzichtelijk te maken via het Makelpunt van de gemeente.

7. De **vrijwilligers** werkzaam in de gebouwen kunnen worden ondersteund door de Gelderse Kerken (SGK). Deze organisatie heeft, met ondersteuning van de Provincie, de mogelijkheden om vrijwilligers te ondersteunen en beter te equiperen voor hun werk. De gemeente kan de religieuze genootschappen stimuleren van deze diensten gebruik te maken.

Aanvullende maatregelen met kansen voor het religieus erfgoed

Culturele evenementen dragen bij aan instandhouding erfgoed en vormen een mooie verbinding tussen cultuur en erfgoed en dragen bij aan de instandhouding van het erfgoed.
Betrek cultuuruitingen zoals concerten/exposities/lezingen etc. in de gebouwen (inclusief Stevenskerk) in het gemeentelijk beleid, inclusief het stimuleren van afstemming tussen religieuze genootschappen onderling voor een evenwichtig gemeentebreed aanbod dat optimaal gebruik maakt van de mogelijkheden van de gebouwen. Actieve deelname van de eigenaren/beheerders van de desbetreffende religieuze gebouwen is essentieel.
Maak een overzicht van de subsidiemogelijkheden voor dergelijke evenementen. Onderzoek hierbij de mogelijkheden van een exploitatiesubsidie in specifieke gevallen met een groot belang voor de stad.

De belevingswaarde van het Religieus erfgoed in relatie tot toerisme biedt meer mogelijkheden dan tot nu toe worden gebruikt. Het verhaal ‘Rome van het Noorden’ is onderbelicht en biedt kansen, (vgl. de Heiligverklaring van Titus Brandsma in 2022).
Onderzoek een vergroting van de toeristische aantrekkelijkheid en mogelijkheden en hoe dit is in te passen in het gemeentelijke toeristische beleid.
Toerisme kan ook een extra bron van inkomsten betekenen voor de eigenaren/beheerders van de religieuze gebouwen.

Religieuze gebouwen die hun functie (dreigen te) verliezen

Geloofsgemeenschappen die in de situatie terecht komen dat hun religieuze gebouw zijn functie dreigt te gaan verliezen of daadwerkelijk gaat verliezen hebben te maken met vastgoed dat herbestemd zal moeten worden. Om te voorkomen dat de eerste de beste aangeboden oplossing wordt geaccepteerd die niet per se past binnen het gemeentelijk beleid ter plaatse of niet de meest duurzame oplossing is voor de instandhouding van het erfgoed, is het van groot belang dat er een bezinningstermijn wordt gehanteerd en een stappenplan ten behoeve van het afwegen van mogelijke nieuwe functies.
Hiervoor wordt een aantal maatregelen voorgesteld.

Stappenplan

a. Religieus gebruik als hoofdfunctie
↻ Niet haalbaar/ wenselijk?

b. Aanvullend of nevengebruik in combinatie met religieus gebruik / overname door ander kerkgenootschap
↻ Niet

c. Publiek gebruik (sociaal-maatschappelijk, cultureel etc.)
↻ Niet

d. Tijdelijk gebruik/ leegstand
↻ Niet

e. Privé of zakelijk gebruik (woning, bedrijfsfunctie etc.)
↻ Niet

f. Herontwikkeling of sloop (niet-monumenten)

Voorgestelde maatregelen

1. Hanteer een afwegingskader met bezinningstermijn;
2. Hanteer een transformatiekader.

Nadere uitleg van de maatregelen

1. Hanteer een afwegingskader met bezinningstermijn
   - Hanteer het onderstaande stappenplan bij de afwegingen voor nieuwe of aanvullende functies voor religieuze gebouwen die hun functie dreigen te verliezen of aanvullende c.q. nevenfuncties nodig hebben om in stand gehouden te kunnen worden.
   - Dit onderstaande schema is met name bedoeld voor gemeentelijke en rijksmonumenten en religieuze gebouwen met een hoge cultuurhistorische waarde, maar geen monument zijnde.
   - Het doorlopen van dit stappenplan door initiatiefnemers is verplicht en elke stap dient goed gemotiveerd te geschieden. Wel is het van belang dat de gemeente actief meedenkt met herbestemmingsmogelijkheden om zo de instandhouding van monumenten en karakteristieke gebouwen te bevorderen.
   - Het doorlopen van deze stappen heeft ook een '**bezinningstermijn**' tot gevolg, aangezien alle stappen tijd zullen vragen om goed te kunnen beargumenteren waarom elke stap wel of niet tot een goede oplossing zal leiden zodat een definitief besluit genomen kan worden.
   - In sommige gemeenten is ook een 'conserveringsregeling' van toepassing waarbij tijdens deze periode het pand wind- en waterdicht wordt gehouden terwijl het gebouw grotendeels buiten gebruik is en er wordt gewerkt aan voorstellen voor een definitieve functie. Hierbij is het van belang niet meteen mee te gaan in de eerste aanvraag, maar een langere termijnvisie te hanteren en eisen te stellen aan de onderbouwing van de ingediende voorstellen.

Het stappenplan dient voor alle vrijkomende religieuze gebouwen te worden doorlopen. Echter, voor de instandhouding van de niet-beschermde of niet-cultuurhistorisch waardevolle gebouwen heeft de gemeente geen wettelijke verantwoordelijkheid of betrokkenheid. De gemeente is uiteraard wel het bevoegde gezag als het gaat om mogelijke functies in relatie tot het bestemmingsplan (per 01-01-2023 Omgevingsplan), de ruimtelijke kwaliteit, de openbare ruimte en veiligheid (per 01-01-2023 Omgevingskwaliteit). Sloop van niet waardevolle gebouwen is dan een allerlaatste optie.

Werk als gemeente voor de beoordeling van aanvragen voor neven en/of herbestemming religieus erfgoed met een nader uit te werken Afwegingskader.
Vooruitlopend op de verdere uitwerking van dit kader wordt alvast een aantal uitgangspunten uiteengezet.
Voor het proces van transformatie wordt een afwegingskader voorgesteld, dat bestaat uit een aantal stappen die na elkaar doorlopen moeten worden. Uitgangspunt is dat de kerken als religieus gebouw behouden blijven, bij voorkeur met een religieuze functie, al dan niet aangevuld met een sociaal-maatschappelijke en/of culturele functie. Pas als één stap is afgewerkt, mag aan de volgende worden begonnen en zo verder. In alle gevallen dient verder gekeken te worden dan het gebouw zelf, maar met name ook naar de rol van het gebouw in zijn omgeving.
(NB Vergelijk het Onderzoeksproject in Haarlem: 'Kerken als buurtbakens' in het kader van de Erfgoed Deal. Hier wordt een zevental kerken onderzocht op hun huidige en mogelijke rol voor de buurt of wijk waarin zij liggen en welke faciliteiten nodig zijn om deze rol zo goed mogelijk te vervullen.)

De stappen zijn als volgt:

1. Hoofdfunctie religieus gebruik;
2. Neven- of meervoudig gebruik;
3. Tijdelijke functie of leegstand;
4. Herbestemming met een publieke functie;
5. Herbestemming met een private, niet publiek toegankelijke functie;
6. Sloop van niet-monumentale gebouwen.

2 Hanteer een transformatiekader
Om te komen tot gemotiveerde afwegingen is het instrument *Dynamische waardenstelling* (DWS) beschikbaar. Deze DWS levert uiteindelijk een **transformatiekader** op, waaraan de plannen kunnen worden getoetst. Deze *Dynamische Waardenstelling* oftewel Transformatiekader bestaat uit een Interne waardenstelling (bouwhistorische waardering) en een dynamische waardenstelling waarin op basis van een bepaalde systematiek een weging van de waarden wordt gedaan en de (on)mogelijkheden van het gebouw worden aangegeven. Hieruit is een overzicht op te stellen van welke functies niet in aanmerking komen en welke wel. De bouwkundige toestand van de gebouwen kan uiteraard ook meegenomen worden in de afwegingen.
Dit afwegingskader is een nadere uitwerking van het stappenplan dat hiervoor is aangegeven.
De stappen in een DWS (model Gelders Genootschap) zijn:

Inleiding
Hier wordt de reikwijdte van het onderzoek beschreven en de insteek van het rapport.

Locatieverkenning
Hier wordt dieper ingegaan op de kenmerken van de locatie (adresgegevens en gebouwkenmerken) en wordt een kort overzicht van het vigerend beleid voor deze locatie en wordt ingegaan op de ontwikkelingen ter plaatse.

Bouwhistorische verkenning
Op basis van een onderzoek in en aan het bouwwerk wordt de ontwikkelingsgeschiedenis in kaart gebracht. Dit leidt tot de Interne Waardenstelling waarin aangegeven wordt welke onderdelen een hoge monumentale waarde hebben, welke delen een positieve monumentale waarde en welke delen een indifferente waarde hebben.

Transformatieruimte
Op basis van de Interne Waardenstellingen worden alle waarden gewogen en wordt in plattegronden, doorsneden en gevelaanzichten aangegeven waar welke ontwikkelingsmogelijkheden zitten. Deze mogelijkheden bewegen zich tussen geen mogelijkheden, beperkte mogelijkheden en ruime mogelijkheden. De tekeningen samen geven inzicht in de transformatieruimte en de bijbehorende toelichting gaat hier verder op in.

Marktverkenning
Ten behoeve van de herbestemmingsopties wordt een marktanalyse uitgevoerd om aan te geven aan welke functies op de locatie en in zijn omgeving behoefte is. Hieraan worden mogelijke scenario's voor de herbestemming gekoppeld,

Verantwoorde verduurzaming
In de huidige tijd is ook voor monumenten en karakteristieke gebouwen inzicht nodig in de verduurzamingsmogelijkheden. Reden waarom gekeken wordt naar de huidige energieprestaties (inclusief energiescans), welke vormen van verduurzaming bij het monument passen, wat zijn kansrijke maatregelenpakketten en bijbehorende processen.

Kostenramingen en exploitatie
Op basis van de aangegeven opties en scenario's worden kostenramingen opgesteld inclusief exploitatieramingen.

Financieringsmogelijkheden
In dit onderdeel wordt ten behoeve van de financiering ingegaan op de subsidiemogelijkheden van de verschillende overheden (rijk, provincie en gemeente) en mogelijke andere fondsen.

Samenvatting en conclusie
Het rapport wordt afgesloten met een samenvatting en een conclusie.

Werk het bij het stappenplan behorende **afwegingskader** voor de omgang met aanvullende of indien nodig nieuwe functies voor het religieus erfgoed, verder uit in combinatie met een waardenstelling van de religieuze gebouwen dat inzicht geeft in de (on)mogelijkheden van het gebouw.

Voor het uitwerken van dit kader lijkt een reservering van een bedrag van € 15.000,- excl. BTW voldoende. Dit bedrag is inclusief voorlichting

Financiële maatregelen voor instandhouding Religieus Erfgoed

1. **Instandhouding van monumenten** – onderhoud en restauratie - is belangrijk en vraagt om een zorgvuldige benadering en uitvoering. Een realistische benadering van deze instandhouding door de gemeente is van belang als het religieuze gebouw in de gevarenzone zit. Wind- en waterdicht houden kan dan belangrijker zijn dan het detail.
   Stel een nieuwe gemeentelijke **Instandhoudingssubsidieregeling** in ten behoeve van deze werkzaamheden. Deze regeling is pertinent niet bedoeld voor grote restauraties, maar juist om mogelijk verval van in gebruik zijnde religieuze gebouwen te voorkomen of om de planvormingsperiode te overbruggen bij langdurende herbestemmingsprocedures. Inzicht in de reële kosten van de religieuze gebouwen is hierbij van belang. Rapporten van Monumentenwacht Gelderland geven een onafhankelijk beeld van de bouwkundige staat van de gebouwen en bevatten een prioriteitenoverzicht van uit te voeren werkzaamheden.
   Aangezien deze regeling zich richt op de instandhouding van monumenten, kan dan ook een verzoek gedaan worden aan de Provincie voor een aanvullend budget voor de gemeentelijke monumenten.
   Te rekenen op een structureel bedrag van € 100.000,- per jaar. Aangezien procedures rondom religieuze gebouwen van lange duur kunnen zijn, is het van belang dat eventueel jaarlijks resterende gelden ingezet kunnen worden voor volgende jaren en niet terugvloeien in de algemene middelen. Evalueer de regeling regelmatig om zo de effectiviteit van de regeling te kunnen beoordelen en zonodig bij te stellen.

2. **Restauratie van monumenten**
   De Instandhoudingsregeling geldt uitsluitend voor die werkzaamheden die noodzakelijk zijn voor de instandhouding van de monumenten om verval te voorkomen. Voor de religieuze gebouwen die als rijksmonument beschermd zijn er ook regelingen voor restauratiewerkzaamheden. Voor de religieuze gebouwen die als gemeentelijk monument beschermd zijn, zijn er weliswaar de financieringsregelingen van het Nationaal Restauratiefonds, maar geen gemeentelijke restauratieregeling.
   Daarom is het ook voor de restauratie van gemeentelijk beschermd religieus erfgoed een gemeentelijke restauratieregeling in te stellen. In overleg met de Provincie kan bezien worde of deze regeling ook aanspraak kan maken op een aanvullend provinciaal budget.

Te rekenen op een structureel bedrag van € 50.000,- per jaar. Restauraties hebben namelijk een veel langere procedureduur dan instandhoudingswerkzaamheden. Ook zijn de eigen bijdragen aanzienlijk groter, zodat het niet te verwachten is dat er veel kerkrestauraties per jaar zullen plaatsvinden.

3. Stimuleer **verduurzamingsonderzoeken voor Religieus erfgoed**, bijvoorbeeld met gebruikmaking van de rijksregeling Haalbaarheidsonderzoeken. Enkele pilotprojecten zijn al uitgevoerd in de gemeente. De opgedane ervaringen verdienen een betere verspreiding onder de eigenaren van de religieuze gebouwen. Een informatiebijeenkomst over dit onderwerp kan positief werken en het inzicht van de eigenaren/beheerders van de religieuze gebouwen vergroten. Het document 'Verduurzamingsopties voor (monumentale) kerken kan goed dienen als eerste aanzet.
   Bij religieuze gebouwen is een brede interpretatie van verduurzaming noodzakelijk. Ga met kerken in gesprek om te bezien hoe een duurzame aanpak mogelijk is zonder de gebouwen zwaar te isoleren (terugverdientijd namelijk niet realistisch) – duurzaam gebruik. Maak hierbij gebruik van de opgedane ervaringen in de pilotprojecten.

   Eventueel kunnen de kosten voor een verduurzamingsonderzoek medegefinancierd worden uit het budget voor de 'wind en waterdichtsubsidieregeling'.

De Stevenskerk

De Stevenskerk is van groot belang voor de stad en is één van de iconen van Nijmegen. De kerk is in te zetten als het 'Podium voor het verhaal van de stad'. In deze is de kerk vergelijkbaar met het belang van de Eusebiuskerk voor Arnhem.
Vanwege de organisatiestructuur van de Stevenskerk valt deze kerk echter buiten alle regelingen. De Eusebius in Arnhem krijgt een structureel bedrag om een professionele organisatie op te zetten en in stand te houden voor het beheer en de exploitatie. De volledige potentie van de Stevenskerk voor de stad wordt nog niet benut enerzijds door de professionele capaciteit en anderzijds door de complexe exploitatieproblematiek.

Reden om voor de professionalisering van het apparaat van de Stevenskerk voor de komende bestuursperiode jaarlijks € 75.000,- / 100.000,- te reserveren.

Voor een tegemoetkoming in de exploitatietekorten op basis van *nader goed te keuren en goed onderbouwd exploitatieplan voor jaarlijks een bedrag van € 100.000,- /150.000,- te reserveren.*

Routekaart aanpak Religieus Erfgoed Nijmegen

In routekaart op de volgende pagina wordt een aantal stappen voorgesteld voor de aanpak van het religieus erfgoed in Nijmegen. De definitieve keuze van de stappen is uiteraard de bevoegdheid van het College van Burgemeester en Wethouders.

2019

– Agenda Religieus Erfgoed

2021

– Start Bouwstenen aanpak Religieus Erfgoed (RE)

2022

– Vervolg Bouwstenen aanpak RE + oplevering
– Behandeling in College van B&W + besluit
– Informeren gemeenteraad
– Uitwerken aanbevelingen en bijbehorend besluitvormingsproces/tijdpad
– Instellen Gemeentelijk Loket RE
– Organiseren eerste Netwerkbijeenkomst RE
– Stimuleer verduurzamingsonderzoeken van kerken
– Inventariseer welke gegevens gemeente nodig heeft voor een goed omgang met RE
– Start opstellen Vademecum RE
– Stimuleer eigenaren van RE om gebruik te maken van de diensten van de Stichting Gelderse Kerken

2023

– Completeer de paspoorten RE met alle relevante gegevens
– Maak gemeentelijke procedures inzichtelijk en formuleer gemeentelijk beleid t.a.v. RE, inclusief cultuuruitingen
– Werk het Afwegingskader af voor de beoordeling van aanvragen voor neven- en/of herbestemming RE
– Stel een ‘wind- en waterdichtregeling’ in, inclusief bezinningstermijn
– Versterk de Versterk de zichtbaarheid van de beschikbare (religieuze- en niet-religieuze) ruimte en formuleer samen met het platform van religieuze gebouwen, de sociaal-maatschappelijke- en de cultuursector de opdracht om de zichtbaarheid van de beschikbare ruimte te vergroten.
– Formuleer beleid ten aanzien van de bijzondere positie van de Stevenskerk als ‘podium van de stad’.

H&M

Bijlage 1

Gesprekken met de gemeentelijke afdelingen

Gesprekken met de gemeentelijke afdelingen

Ten behoeve van de inventarisatie van de gemeentelijke aanpak van het religieus erfgoed is een gesprek gevoerd met vertegenwoordigers van de afdelingen Stadsontwikkeling (economie, erfgoed, ontwikkelbedrijf, omgevingsvisie) en Maatschappelijke Ontwikkeling (sociaal domein en cultuur).
Voorafgaande aan dit overleg hebben de deelnemers een tweetal vragen meegekregen, gebaseerd op een passage uit de 'Omgevingsvisie 20-40' van de gemeente Nijmegen: *"We willen dat de inrichting van de stad bijdraagt aan een sociale en gezonde stad. Waarin de inwoner centraal staat en iedereen mee kan doen. Waar rekening wordt gehouden met anderen en aandacht is voor wie hulp nodig heeft. Een stad ook met een passend voorzieningenniveau in alle wijken en een gezonde omgeving die bewegen en sociaal actief zijn stimuleert en faciliteert."*
De vragen waren: "In hoeverre kunnen vrijkomende kerkgebouwen op het desbetreffende beleidsterrein hieraan een invulling geven?" en "Eén van de doelen is om meer grip te krijgen om de verschillende dossiers die spelen rondom de verschillende religieuze gebouwen in relatie tot de ambities van de gemeente. Daarvoor zijn gesprekken met alle kerkeigenaren en initiatieven in de kerken gehouden om daar o.a. informatie op te halen. Welke informatie is hierbij relevant voor de gemeentelijke afdelingen? Welke rol en positie is wenselijk voor de gemeente?"

De aanwezigen zagen het belang in van een heldere aanpak vanuit de gemeente voor de omgang met het religieus erfgoed en de op hand zijnde ontwikkelingen rondom dit erfgoed.
Een grote gemene deler bij de gemeentelijke afdelingen was dat bij een mogelijke herbestemming de woonfunctie niet als eerste de voorkeur had, maar juist een sociaal-maatschappelijke functie in lijn met de rol die kerken/religieuze gebouwen in het algemeen in de buurten en wijken hebben. Ook ondersteunende nevenfuncties dienen meer sociaal-maatschappelijk of cultureel te zijn. Nijmegen heeft beleid (Tijdelijk Ander Gebruik) voor tijdelijke functies, ook als de functie schuurt met de mogelijkheden van het bestemmingsplan.
Dit betekent dat er behoefte is aan een **afwegingskader** voor de omgang met aanvullende of indien nodig nieuwe functies voor het religieus erfgoed, evenals een waardenstelling van de religieuze gebouwen dat inzicht geeft in de (on)mogelijkheden van het gebouw. Hieruit is een overzicht op te stellen van welke functies niet in aanmerking komen en welke wel. De bouwkundige toestand van de gebouwen kan uiteraard ook meegenomen worden in de afwegingen.
Bij de gemeente komen regelmatig vragen binnen van organisaties die kantoor- /vergaderruimte of een oefenruimte zoeken. De religieuze gebouwen hebben vaak ruimten die aan deze vraag kunnen voldoen. Daarom zou een overzicht van de beschikbare ruimten in de religieuze gebouwen hiervoor nuttig zijn. Een overzicht van de beschikbare (neven)ruimten kan in de toekomst aan het basiskerkenpaspoort worden toegevoegd. Dit alles kan helpen bij het **gemeentelijke accommodatiebeleid**.
De afdeling Cultuur heeft een subsidieregeling voor culturele projecten. Een commissie beoordeelt de kwaliteit van de aanvragen. Meer afstemming van de verschillende culturele evenementen die plaatsvinden in de religieuze gebouwen kan de algehele kwaliteit van het aanbod in Nijmegen helpen verhogen. Religieuze gebouwen zijn namelijk veelal geschikt voor concerten e.d., maar niet elke akoestiek is geschikt voor alle soorten muziek.

Ook de ambtenaren zien het nut van een **aanspreekpunt religieus erfgoed** binnen de gemeente. Deze persoon kan dan indien nodig andere afdelingen bij de vraagstelling betrekken – een operationele werkgroep.
Hierbij is het ook van belang de processen goed te benoemen en inzichtelijk te maken.
Een regelmatig te houden **netwerkbijeenkomst** voor de eigenaren van religieus erfgoed en de gemeente is goed voor de onderlinge contacten en kan faciliterend werken. Ook maakt een goed contact het proactief te werken in plaats van reactief.

MARANATHAKERK

Bijlage 2

Samenvatting gesprekken eigenaren religieuze gebouwen, 2de versie 28 maart 2022

Samenvatting gesprekken eigenaren religieuze gebouwen, 2de versie 28 maart 2022

In de maanden november 2021 tot en met februari 2022 is er een inventarisatieronde gemaakt langs dertig religieuze gebouwen in Nijmegen. De selectie van deze gebouwen komt grotendeels overeen met de selectie van de gebouwen uit de Agenda van Religieus Erfgoed 2019. In deze Agenda werden 29 kerkgebouwen benoemd. Bij de inventarisatieronde is hier nog de Eyüp Sultan Moskee aan de vondelstraat aan toegevoegd. Dit is de oudste moskee van Nijmegen en als zodanig ook van belang voor de geschiedschrijving van het religieuze erfgoed in Nijmegen.
Het religieuze erfgoed in Nijmegen is veel groter dan de 31 geïnventariseerde gebouwen. Er zijn (herbestemde)kloosters, begraafplaatsen en herbestemde kerken. De inventarisatieronde is gemaakt langs religieuze gebouwen, die gebruikt worden voor religieuze samenkomsten. Bij deze gebouwen is er mogelijk sprake van krimpende gebruikersgroepen en wat kan leiden tot moeilijkheden bij de instandhouding van het de gebouwen. Dit kan in sommige gevallen leiden tot het opheffen van de religieuze functie. Bij ander religieus erfgoed zoals kloosters, kapellen, begraafplaatsen en herbestemde kerkgebouwen speelt de problematiek van een mogelijke problematische instandhouding veel minder of niet.
Bij de inventarisatieronde zijn met de eigenaren van deze gebouwen en vaak ook met vertegenwoordigers van de lokale religieuze organisaties gesprekken gevoerd over het gebouw en de geloofsgenootschap. Onderwerpen die hierbij aanbod kwamen, hadden enerzijds betrekking op het gebouw. Hoe gaat het met het onderhoud, de exploitatie, zijn er plannen voor verduurzaming en dergelijke. Anderzijds hadden de vragen betrekking op het religieuze- en niet religieuze gebruik van het gebouw. Welke activiteiten vinden er plaats, welke doelgroepen worden er bedient en hoe functioneert de gemeenschap? Hierbij is ook gekeken in hoeverre het gebouw een sociaal-maatschappelijke waarde heeft voor de buurt of de stad.

Uit de gesprekken blijkt dat het landschap van religieuze gebouwen heel erg divers is. Van deze dertig religieuze gebouwen heeft bijna twee-derde een monumentenstatus. Er zijn tien rijksmonumenten en acht gemeentelijke monumenten. De meeste monumenten bevinden zich in en om het centrum de overige gebouwen bevinden zich veelal in de naoorlogse wijken en zijn van jongere datum. Niet verwonderlijk is dat de Rooms Katholieke kerken in de meerderheid zijn. Bijna de helft van de dertig religieuze gebouwen behoort toe aan een Rooms Katholieke parochie. Dit houdt niet in dat in deze gebouwen enkel Rooms Katholieke missen worden gehouden. In sommige kerken zoals in de Goede Herderkerk in Neerbosch-Oost worden naast Katholieke missen ook diensten van de Pinkstergemeente gehouden, in de Dominicuskerk vieren de Oud-Katholieken op zaterdagavond, daarnaast biedt de Katholieke Kruiskerk bijvoorbeeld ook ruimte aan de Anglicaanse kerk. Het medegebruik door andere geloofsgemeenschappen is ook bij de niet-katholieke christenen geen uitzondering. Er zijn verschillende kerkgebouwen waar op zondag twee diensten zijn van verschillende christelijke stromingen. In de Boskapel zijn naast de diensten van de Vrijgemaakt Hervormde gemeenschap (eigenaar van het kerkgebouw), ook diensten van een gereformeerde gemeenschap. In het gebouw het Apostolische Genootschap wordt na de dienst op zondagochtend plaats gemaakt voor een pinkstergemeente. In de Byzantijnse kerk wisselen de Russische- en Grieks orthodoxe gemeenschap elkaar af, elke gemeenschap organiseert er om de zondag een dienst. Verder zijn er nog diverse immigrantenkerken die met enige regelmaat gebruik maken van één van de verschillende kerkgebouwen. Elke zondag zijn er Eritrese missen in de Antonius van Paduakerk. De Agneskerk in Lindenholt wordt enkele keren per jaar gebruikt door de landelijke Vietnameese parochie. Sinds de jaren ’80 zijn er in de Agneskerk in Lindenholt een groot aantal Vietnamesen lid van de kerkgemeenschap. Ook een kleine Poolse Parochie houdt maandelijks een viering in de Agnes kerk. In Lent is in de Maria Geboorte kerk maandelijks een Indonesische dienst. Al met al is er sprake van circa 40 verschillende kerkgenootschappen die momenteel actief zijn in deze 31 religieuze gebouwen.
Er is ook een groot verschil in de omvang en de veerkracht van de verschillende geloofsgemeenschappen. Over het algemeen is het zo dat met name de traditionelere katholieke en in iets mindere mate ook de traditionele protestantse kerken te maken hebben met een gestage krimp en een flinke vergrijzing. Dit heeft een grote weerslag op de veerkracht van de gemeenschappen. Grote monumentale kerkgebouwen waar in vroeger tijden honderden mensen kwamen, trekken nu op zondag meestal nog maar enkele tientallen oudere bezoekers. Corona heeft ervoor gezorgd dat de afname van het kerkbezoek verder is versneld. In een groot rijksmonument zoals de Antonius Abt aan de Dennenweg komen op zondag gemiddeld 25 mensen naar de dienst. Tegen deze stroom van ontkerkelijking in, zijn er enkele, meer fundamentelere geloofsgemeenschappen die in de afgelopen jaren wel stabiel zijn gebleven of zelfs zijn gegroeid en wekelijks honderden gelovigen binnen hun muren verwelkomen. Voorbeelden van deze uitzonderingen zijn de Emmanuel-gemeenschap in de Mariageboortekerk van de Sint Stefanus parochie in Nijmegen. Deze gemeenschap heeft dagelijks diensten, en slaagt er wekelijks in om de kerk op zondagochtend te vullen met veel gezinnen en jongeren uit de regio.
Ook de moskee aan de Vondelstraat is tijdens het vrijdaggebed helemaal vol. Zij biedt dan plaats aan 300 tot 400 personen. Het is dan ook niet vreemd dat deze gemeenschap bezig is met nieuwbouw.
Een ander voorbeeld is de evangelische gemeenschap De Deur in de voormalige Pauluskerk aan de Einsteinweg. Ook hier is het kerkgebouw goed bezet op zondag. Ook de Studentenkerk op het terrein van de universiteitscampus floreert, vele buitenlandse studenten weten de weg te vinden en voelen zich er thuis bij een van de verschillende christelijke stromingen in dit kerkgebouw. De hierboven genoemde geloofsgemeenschappen zijn uitzonderingen in een religieus landschap dat gestaag aan populariteit inboet.

De meeste religieuze gemeenschappen worden overeind gehouden door vrijwilligers. Vrijwilligers zijn onontbeerlijk bij het functioneren van de geloofsgemeenschappen en het onderhouden van de religieuze gebouwen. Zij verzorgen veel religieuze taken o.a.

als voorganger en voeren ook vele taken uit die te maken hebben met het beheer van het gebouw en het organiseren van activiteiten voor de geloofsgemeenschap. Vaak zijn er meer vrijwilligers betrokken bij een kerkgemeenschap dan het aantal bezoekers op een gemiddelde zondag. Naast de activiteiten die noodzakelijk zijn om de religieuze diensten te kunnen uitvoeren en het gebouw in stand te kunnen houden, zijn vrijwilligers ook vaak bezig met het omzien naar andere geloofsgenoten. Vanuit een levensovertuiging, die veelal religieus is geïnspireerd, worden er allerlei activiteiten opgezet om het welzijn van de medemens te bevorderen. Bij de meeste geloofsgemeenschappen zijn er informele of formele samenwerkingen waarbij actief oudere en/of eenzame geloofsgenoten worden bezocht of worden er voor deze doelgroep activiteiten worden georganiseerd. Het vrijwilligerswerk is voor veelal oudere gelovigen een belangrijke en zinvolle tijdsbesteding die ervoor zorgt dat sociale verbanden ontstaan en versterkt worden. In het algemeen bieden de geloofsgemeenschappen voor mensen een sterk sociaal verband. Gelijkgestemden komen elkaar regelmatig (vaak wekelijks) tegen en de geloofsgemeenschappen zorgen voor generatie overstijgende sociale contacten die vaak tientallen jaren bestaan. Bij de jongere migrantenkerken bieden de geloofsgemeenschappen verder nog een sociale structuur waarin nieuwkomers in Nijmegen kunnen worden opgenomen. Voorbeelden hiervan zijn de Eritrese kerk die samenkomt in de Antonius van Padua kerk of de Moskee aan de Vondelstraat.

Sommige geloofsgemeenschappen hebben een sterke oriëntatie op kwetsbare medemensen en zijn ook sociaal-maatschappelijk actief buiten hun directe achterban. Een voorbeeld hiervan is de Ontmoetingskerk in Dukenburg. Deze kerk heeft zich in de afgelopen jaren doorontwikkeld tot een kerk met een buurthuisfunctie. Ook de Antonius van Paduakerk organiseert veel maatschappelijke projecten voor onder andere straatmensen, stichting Gast en de Voedselbank. Verder timmert ook de Effatagemeenschap/Dominicuskerk wat dat betreft aardig aan de weg met onder andere een wekelijkes aanwezigheid op STIP Oost. De kerk van Nazarener is ook erg maatschappelijk betrokken. Zij heeft een uitgiftepunt voor de voedselbank en ondersteunt een inloophuis voor studenten in de binnenstad.

Om al deze sociaal-maatschappelijke activiteiten mogelijk te maken beschikken deze geloofsgemeenschappen over vele tientallen vrijwilligers die wekelijks actief zijn. Daarnaast zijn deze organisaties vaak ook in staat om fondsen te werven.

Naast de hierboven genoemde activiteiten die gericht zijn op kwetsbare medemensen, is een aantal religieuze gemeenschappen ook belangrijk voor de sociaal-maatschappelijke- en culturele infrastructuur omdat zij ruimten beschikbaar stellen of goedkoop verhuren. Hierbij kan worden gedacht aan het dorpshuis De Open Hof. Deze gemeenschapsvoorziening is in eigendom van de hervormde kerk in Lent. De Antonius van Padua kerk heeft een prachtige parochiezaal die wordt gebruik voor kleine voorstellingen en repetities. Verder vinden er met grote regelmaat concerten plaats in de verschillende kerken. Met name de Lutherse kerk en ook de Petruskerk in Hees zijn bekend om de klassieke optredens. Een buitencategorie hierbij is De Stevenskerk. Deze kerk is op geen enkele wijze te vergelijken met de andere religieuze gebouwen in Nijmegen. Dit icoon van de stad is in de eerste plaats een gebouw voor cultuur, erfgoed en kunsten. De religieuze functie is bij de Stevenskerk van ondergeschikt belang en in sommige gevallen zelfs lastig te verenigen met de evenementen die er plaats vinden.

De rondgang langs de religieuze gebouwen laat een heel divers landschap laat zien. Om het geheel overzichtelijker te maken zijn de gebouwen onderverdeeld in vier verschillende categorieën om meer inzicht te geven in de problematiek rondom het behoud van het religieuze erfgoed.

a. De eerste categorie betreft de religieuze gebouwen waarbij het huidig gebruik wordt voorgezet. Het is de verwachting van de meeste gemeenschappen dat hun gebouw over een jaar of vijf nog steeds dezelfde functie heeft. Veelal gaat het hier over geloofsgemeenschappen die over één gebouw in Nijmegen beschikken. Hierbij hebben we het onder andere over De kerk van Nazerder, Nieuw Apostolische Kerk, de Synagoge, de Do-Re-kerk, Het Apostolische Genootschap, De Boskapel, De Deur, De Titus Brandsma Memorial, de Studentenkerk en de Hervormde Kerk in Lent.

b. Een tweede categorie zijn de twee grote katholieke Parochies in Nijmegen, de Sint Stefanus en de Heilige Drie Eenheid. Deze twee parochies bezitten gezamenlijk elf kerken in de gemeente Nijmegen, verreweg de meeste van deze kerken zijn monumentaal en in sommige gevallen enorm groot. Deze twee parochies geven aan dat zij het aantal in gebruik zijnde kerkgebouwen zullen gaan verminderen in de komende jaren. Het is de verwachting dat een of enkele kerken aan de eredienst zal/zullen worden onttrokken. Welke kerken dat zijn, is voor een groot gedeelte nog ongewis. Beide parochies geven aan dat zij met veel zorgvuldigheid een proces tot een mogelijke kerksluiting willen doorlopen. Omdat in februari 2022 bekend werd dat de Lourdes kerk in Hatert mogelijk wordt gesloten zijn er momenteel tien kerken inde deze categorie.

c. Er zijn vier religieuze gebouwen die al zijn verkocht of binnenkort mogelijk verkocht worden door de religieuze instelling. Dat kan tot een herbestemming leiden of een overname door de lokale geloofsgemeenschap. In het geval van de Lutherse aan de Prins Hendrikstraat in Nijmegen Oost gaat het mogelijk om een overname door de lokale geloofsgemeenschap. Deze kerk is in eigendom van de Evangelisch Lutherse gemeente Zuid Nederland. Deze gemeente heeft aangegeven dat zij hun kerk in Nijmegen uit de hand wil doen omdat het gebouw niet meer op de balans van de kerkelijke gemeente mag staan. Er is een stichting Lutherse Kerk Nijmegen opgericht die het gebouw graag wil overnemen en het gebouw omwille van de kerkelijke gemeenschap en ten bate van de samenleving wil exploiteren en in stand houden. Verder is er de Eyüp Sultan Moskee Moskee aan de Vondelstraat. Deze gemeenschap is bezig met nieuwbouwplannen aan het Jonkerbos. Als de nieuwe moskee is opgeleverd, zal de oude worden verkocht om waarschijnlijk plaats te maken voor woningen. Daarnaast werd eind februari werd bekend dat de parochie de Heilige Drie Eenheid bij het bisdom de Lourdeskerk in Hatert heeft voorgedragen om deze te ontrekken uit de eredienst. Dit houdt in dat de kans heel groot is dat dit kerkgebouw een andere functie krijgt.

   Tenslotte is er in Hees nog de voormalige Petruskerk. Deze behoorde tot vorig jaar tot de protestantse kerk, maar is verkocht aan een vastgoedontwikkelaar. Dit gebouw wordt nu verhuurd aan verschillende kerkgenootschappen en ook gebruikt voor concerten.

d. Buiten deze drie hierboven genoemde categorieën is er nog de bekendste kerk van Nijmegen, de Stevenskerk. Dit kerkgebouw is herbestemd tot een ‘podium voor de stad’ en heeft een voornamelijk culturele en sociale functie, waarbij de religieuze functie van ondergeschikt belang is. De Stevenskerk wordt het komend jaar verbouwd om nog aantrekkelijker te worden voor het publiek.

Bijlage 3

Proces

Ten behoeve van het overleg met de wethouder zijn conceptaanbevelingen opgesteld. Hierna zijn de aanbevelingen op punten aangevuld en daarna is het conceptdocument toegestuurd aan alle eigenaren/beheerders die deelgenomen hebben aan de inventarisatieronde.
Op 24 februari is in de Boskapel een presentatie gegeven aan de aanwezige deelnemers over de paspoorten van de religieuze gebouwen en de concept-aanbevelingen. De wethouder was hierbij aanwezig. De beide presentaties gaven aanleiding voor een levendige discussie en leverde ook waardevolle aanvullingen op voor de definitieve versie van het rapport Bouwstenen. Ook is een beknopte versie van de Routekaart Aanpak Religieus Erfgoed Nijmegen gepresenteerd. In deze routekaart zullen alle stappen en acties worden ingedeeld in korte, middellange en lange termijn; indien mogelijke zullen de bijbehorende financiële consequenties worden aangegeven.

Bijlage 4

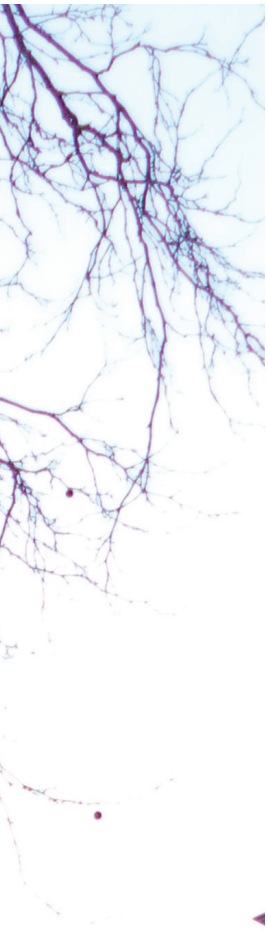

Gemeentelijke, provinciale en rijksregelingen

Gemeentelijke, provinciale en rijksregelingen

Gemeente Nijmegen

De gemeente had in het verleden wel een subsidieregeling voor onderhoud en restauratie van monumenten, maar op dit moment zijn hier geen gemeentelijke mogelijkheden voor.
Wellicht dat dit in de toekomst weer mogelijk wordt, als er weer budget beschikbaar wordt gesteld.
Aangezien de gemeente geen geld beschikbaar stelt voor onderhoud en restauratie van gemeentelijke monumenten, is er ook geen aanvullend provinciaal subsidie mogelijk. Voor die gemeenten die zelf gemeentelijke monumenten subsidieert, stelt de provincie een op het gemeentelijk budget afgestemd provinciaal budget beschikbaar. De uitvoering van de subsidiering wordt bij de gemeente gelegd.
Reden waarom het opnieuw instellen van een gemeentelijke subsidieregeling van groot belang is.

Provinciale regelingen
(Bron: Bouwstenen voor de Gelderse aanpak van religieus erfgoed, juni 2021)

In de provinciale beleidsperiode 2017-2019 (en daarvoor) konden monumenteigenaren gebruikmaken van verschillende financiële regelingen voor restauratie, herbestemming of verduurzaming van hun (religieuze) monument, of voor onderzoek daarnaar. Ook was er een co-financieringsregeling voor restauratie en onderhoud van gemeentelijke monumenten.
Bij het maken van keuzes richtte de provincie zich jaren op behoud van het Gelders DNA. Gelderland was bijvoorbeeld één van de eerste provincies die in de jaren tachtig van de vorige eeuw provinciale streekplannen inzette voor behoud van cultuurhistorisch erfgoed en landschappelijk waardevolle gebiedskenmerken en structuren.
Voor de periode 2020-2024 koos de provincie echter voor een nieuwe aanpak, met focus op restauratie, herstemming en een energieaanpak, zonder focus op specifieke categorieën erfgoed. Overigens wordt een deel van het beleid uit voorgaande jaren en bijbehorende instrumenten (leningen, de cofinancieringsregeling gemeenten, onderhoud molens en samenwerking) voortgezet.
De nieuwe provinciale aanpak stelt de ruimtelijke en/of maatschappelijke opgave bij instandhouding van erfgoed centraal en niet het instrumentarium of de financiën. De provincie wil partijen vroegtijdig betrekken bij projecten en vooral samen kijken hoe erfgoed behouden kan blijven.
Er is geen specifiek provinciaal religieus erfgoedbeleid. Wel ondersteunt de provincie de Stichting Oude Gelderse Kerken bij uitbreiding en professionalisering, zodat die eigenaren van kerkgebouwen (die niet in eigendom zijn van de stichting) en vrijwilligers nog beter kan ondersteunen.
Voor leningen stelt de provincie extra geld beschikbaar via het Nationaal Restauratiefonds. Ook is er de subsidieregeling 'Functioneel gebruik erfgoed', waarvoor projecten in aanmerking komen zonder sluitende exploitatie of een rendabel verdienmodel.
Voor omvangrijke, complexe of zeer bijzondere projecten, kan een voorstel voor een subsidiegrondslag gedaan worden aan Provinciale Staten, maar dit gebeurt alleen in uitzonderlijke situaties. Wellicht dat de Stevenskerk hiervoor in aanmerking zou kunnen komen.

Religieus erfgoed heeft zéker een sterke verbondenheid met het Programma Leefbaarheid. Vanuit het gelijknamige programma versterkt de provincie de sociale verbondenheid in (kwetsbare) dorpen, wijken en buurten en werkt aan kennis, ondersteuning van initiatieven en ontmoetingsplekken, dorpendeals en inclusie.
Kerken zijn belangrijke ontmoetingsplekken en 'ankers' in dorpen en steden en kunnen maatschappelijk een belangrijk rol blijven spelen door nevengebruik of herbestemming. Denk aan allerlei gemeenschapsvoorzieningen die een plek kunnen krijgen in een kerkgebouw. Naast hun maatschappelijke (en natuurlijk religieuze) betekenis, zijn kerkgebouwen ook stedenbouwkundig bepalend voor de leefomgeving.
Samenwerkingsverband Cultuurhistorie Gelderland en de Leefbaarheidsalliantie Gelderland – dat het Programma Leefbaarheid mede uitvoert – werken sinds kort samen. Zij organiseren samen bijeenkomsten voor gemeenten en andere stakeholders over religieus erfgoed en het opstellen van een gemeentelijke kerkenvisie. Deze samenwerking kan uitgebouwd worden zodat een netwerkstructuur ontstaat voor (herbestemming van) religieus erfgoed in Gelderland.
Het gebiedsgerichte Programma SteenGoed Benutten richt zich op de aanpak van (dreigende) leegstand op beeldbepalende locaties in Gelderland met 'maatschappelijke impact'. De transformatie van leegstaand vastgoed moet het gebied mooier, leefbaarder, economisch aantrekkelijker of beter functionerend maken en kan ook prima worden ingezet voor kerken.

Rijksregelingen
De Subsidieregeling Instandhouding Monumenten (SIM) is op bepaalde categorieën rijksmonumenten van toepassing, waaronder religieuze gebouwen. De minister kan jaarlijks aan de eigenaar van een rijksmonument of zelfstandig onderdeel op aanvraag voor een periode van zes kalenderjaren subsidie voor het normale onderhoud van dat monument verstrekken.
Eigenaren van kerkgebouwen kunnen een beroep doen op de SIM als de kerk in de zesjarige onderhoudsperiode een religieuze of andere functie heeft. Ook voor *onderhoud* van orgels, beiaarden, luidklokken en uurwerken met voldoende monumentale waarde kunnen eigenaren instandhoudingssubsidie aanvragen.
Het Rijk heeft ook geld voor restauraties van rijksmonumenten, maar dit bedrag is versleuteld over de provincies en wordt ook door de provincies toegekend aan de restauraties in de desbetreffende provincie. De opzet van deze decentralisatie was dat de provincies het hen toegekende bedrag zouden verdubbelen om zo meer restauraties te kunnen subsidiëren. In het geval van Gelderland is het bedrag meer dan verdubbeld.
Aanvragen voor restauraties van kerkgebouwen in Nijmegen dienen dan ook bij de provincie Gelderland te worden aangevraagd.

Het Rijk heeft ook een subsidieregeling voor het uitvoeren van Haalbaarheidsonderzoeken voor Neven- en herbestemming van religieus erfgoed. Hierbij kan ook een verduurzamingsonderzoek worden uitgevoerd, inclusief energiescans etc. Wanneer een dergelijk onderzoek wordt uitgevoerd, kan ook een wind- en waterdichtsubsidie worden aangevraagd.
Belangrijk is wel dat na het uitvoeren van een dergelijk onderzoek de eigenaren worden geholpen bij de uitvoering van de aanbevelingen van deze onderzoeken.
De gemeente kan hierbij een rol spelen.

Nationaal Restauratie Fonds (NRF)
Het NRF kent een aantal laagrentende financieringsregelingen ten behoeve van onderhoud, restauratie en verduurzaming van zowel gemeentelijke als rijksmonumenten. Verder kent het NRF de kerkennevenregeling voor het aanbrengen van faciliteiten ten behoeve van nevenfuncties in het religieuze gebouw. Deze regeling geldt uitsluitend voor rijksmonumentale kerken. Het Gelders Cultuurfonds kan echter worden ingezet voor de religieuze gebouwen op de gemeentelijke monumentenlijst.

Bijlage 5

Verduurzamingsopties voor (monumentale) kerken

Verduurzamingsopties voor (monumentale) kerken

Nut en haalbaarheid

Over het algemeen lijken kerken een groep gebouwen die inherent wat lastiger duurzaam te maken is. Deels is dat waar, ze vergen meer aandacht dan bijvoorbeeld een normale woning of kantoor. Ook moet een eigenaar eerst afwegen of verduurzamen de moeite en het geld waard is. Wordt een kerk slechts sporadisch gebruikt, is geen nevengebruik nodig/gewenst en is het gebouw verder in goede staat, dan zouden vergaande ingrepen misschien niet nodig zijn. Wel is het belangrijk dat de betrokken partijen bij het maken van de afweging op de hoogte zijn van hun opties.
Kerken kunnen namelijk wel degelijk goed duurzamer gemaakt worden. Ze vragen alleen een creatieve blik en kennis van monumentenzorg. Om de haalbaarheid en het nut van grotere duurzaamheidsaanpassingen echt goed in te schatten kan een expert een onderzoek, of "quickscan" doen. Voor kleine aanpassingen of voor de hand liggende keuzes kan meteen actie worden ondernomen. Belangrijk is wel dat aanpassingen aan monumenten altijd door deskundige vakmensen worden gedaan.

Definitie van "duurzaamheid"

Voordat men echt kan spreken van verduurzamen, is het belangrijk om een duidelijk beeld te hebben van de gewenste invulling van het begrip duurzaamheid. Duurzaamheid zit al in het blijven gebruiken van een gebouw of het hergebruiken van bouwmaterialen. Voor bijzondere gebouwen zoals kerken kan dat op zichzelf een belangrijk uitgangspunt zijn van hun duurzaamheidsstrategie. Breng dat vooral onder woorden, zodat alle betrokken partijen weten waar het doel ligt. Het kan zijn dat hergebruik of bijvoorbeeld een groener erf onmisbaar zijn voor duurzaamheid in de optiek van de één, terwijl de ander puur denkt aan energieverbruik en isoleren. Juist in de samenwerking tussen een breder kijkende kerkeigenaar en een meer technisch georiënteerde adviseur moeten misverstanden worden voorkomen om een zo goed mogelijk resultaat te krijgen.
Hoewel wij de brede invulling van duurzaamheid zeer aanmoedigen, ligt de vraag van veel kerkeigenaren in het vlak van energieverbruik en klimaatbeheersing. De opties in dit document richten daarom vooral op winst op dat gebied. Voor een bredere invulling van duurzaamheid raden wij eigenaars aan om vooral in gesprek te gaan, zelf hun gewenste definitie van duurzaamheid duidelijk maken en acties te ondernemen om die doelen te halen. Wij denken daar graag in mee.

Opties

Kleine aanpassingen

Met een aantal kleine aanpassingen valt vaak al erg veel te winnen. Zeker in de pastorie of andere ruimten naast de echte kerkzaal kunnen kleine stapjes een groot verschil maken. Denk daarbij aan het vervangen van oude apparaten door zuiniger varianten, apparaten echt uitzetten in plaats van op stand-by en de stekker er uit halen, dikke gordijnen gebruiken voor de ramen en radiatorfolie toepassen om warmteverlies naar buiten te voorkomen. Kijk ook eens of alle verlichting al door led-lampen gebeurt, of dat er oudere lampen hangen die vervangen kunnen worden.

Ramen en deuren

Warmteverlies via deuren
Via de toegangsdeur kan veel warmte verloren gaan, helemaal wanneer die voor aanvang van een dienst open staat, of er steeds mensen door naar binnen komen. Kijk eens kritisch naar de situatie in uw kerk. Is het mogelijk om een extra warmtesluis tussen de buitendeur en de kerkzaal te maken? Sommige kerkeigenaars kiezen er bijvoorbeeld voor om een glazen pui om de toegang van de kerkzaal te maken. Op die manier zien bezoekers bij binnenkomst direct de pracht van de kerkzaal, maar gaat veel minder warmte verloren.

Kieren en dergelijke
Kieren en openingen rond deuren en ramen kunnen veel warmte verloren laten gaan. Zonder direct ingrijpend te verbouwen kan daar al wat aan gedaan worden. Denk bijvoorbeeld aan borstels aan de onderkant van deuren om toch tegen te gaan, of tochtstrippen bij de ramen. Let er bij dergelijke aanpassingen wel op dat er voldoende ventilatie mogelijk blijft, desnoods door een raampje open te zetten wanneer de kerk niet gebruikt wordt, maar liever via andere opties. Vraag bij voorkeur een specialist om advies.

Voor- of achterzetramen
Wanneer de ramen van een kerk zo karakteristiek of complex zijn dat ze niet zomaar kunnen worden vervangen door monumentenglas of dun isolatieglas, kunnen voor- of achterzetramen een uitkomst bieden. Door een extra laag te creëren zal minder warmte ontsnappen via de ramen. Wel is het daarbij belangrijk om te zorgen voor enige ventilatie van de tussenruimte. Wanneer vocht ophoopt tussen de twee ramen, kan dat funest zijn voor de (monumentale) kozijnen.

Raamfolie
De laatste jaren is raamfolie volop in ontwikkeling. Folie kan aan de binnen- of buitenkant van een raam worden geplakt, om zo flink wat warmteverlies te voorkomen. Het kan daarmee een goed alternatief zijn voor het aanbrengen van monumentenglas, zeker op de kortere termijn. Voor de keuze voor raamfolie kan het beste eerst een stukje uitgetest worden, om te controleren of de kleur en spiegeling passend is in het geheel.

Verwarming

Verwarmingsopties kerkzaal
Een kerkzaal is op verschillende manieren te verwarmen, waarbij de ideale optie per situatie verschilt. Bij een grotere ruimte werkt verwarming immers anders dan bij een kleinere ruimte, en ook de verhoudingen spelen een rol bij de luchtbewegingen. Naast de bekende luchtverwarming en radiatoren, die beide het meest geschikt zijn voor kleinere kerken (tot tweehonderd zitplaatsen), zijn er enkele

andere verwarmingsopties. De twee daarvan die het meest geschikt zijn voor kerkzalen zijn infraroodverwarming en lokale verwarming. Beide richten meer op het opwarmen van de specifieke bezoekers dan van de hele ruimte. Bij lokale verwarming kunt u denken aan verwarmde banken of kussens en/of voetverwarming. Infraroodverwarming werkt via straling die alleen dat wat in "zicht" is van de panelen opwarmt. Infraroodverwarming werkt elektrisch en is dus ook te combineren met een overstap van het gas af.
Uit een onderzoek van een adviesbureau is gebleken dat lokale verwarming (voeten of banken) vaak de meest duurzame, voordelige en comfortabele optie is. Daarna volgen luchtverwarming en infraroodverwarming. Radiatoren en convectoren worden daar als minst geschikt geachte, in elk geval voor oudere kerkgebouwen.

Bewust verwarmen
Praktijkonderzoek bij een groep kerken in de gemeente Ede heeft aangetoond dat de basistemperatuur van de kerk veel uitmaakt voor het totale gasverbruik voor het pand. Welke strategie daarbij het handigst is, hangt af van het gebruik van het gebouw. Wordt de kerk slechts een of twee keer per week voor een dienst gebruikt, dan kunt u beter voor een lagere basistemperatuur kiezen, van bijvoorbeeld tien of elf graden Celsius. Zo'n lagere temperatuur zorgt bovendien voor een prettiger luchtvochtigheid. Wordt de kerk bijna dagelijks gebruikt, dan kost opwarmen vanaf een lage temperatuur zoveel energie, dat een wat hogere basiswarmte handiger is. Uiteraard brengt dat ook een hoger energieverbruik met zich mee.

Omgaan met koudeval
Bij de ramen en buitenmuren verliest een kerkgebouw het snelst zijn warmte. Er ontstaat dan de zogenaamde "koudeval". Enerzijds kunt u proberen het warmteverlies te beperken, maar anderzijds is het ook aan te raden om er omheen te werken. Wanneer u weet dat de buitenste meters van uw kerkzaal als onprettig koud ervaren worden, kunt u daar op inspelen door de banken of stoelen een eindje van de muur te plaatsen. Wanneer dat niet voldoende blijkt te zijn, kunt u luchtverwarming of convectoren langs de wanden plaatsen om de lokale kou tegen te gaan. Die kunt u gericht aan- of uitschakelen wanneer daar vraag naar is.

Isolatie

In een simpele situatie is het vasthouden van warmte een geweldige manier om minder te hoeven verwarmen. Hoewel een kerkgebouw vaak wat lastiger te isoleren is dan een nieuw, "gewoon" gebouw, zijn er soms toch mogelijkheden. Neem daarbij altijd de gebouwwaarde in overweging en schakel een gespecialiseerde partij in voor u aanpassingen aan het gebouw doet.

Leidingen isoleren
Blootliggende leidingen kunnen onnodig veel warmte verliezen. Omdat daar makkelijk iets aan is te doen, is het zonde dat verlies te laten doorgaan.

Gewelfisolatie
Via de gewelven kan veel warmte verloren gaan, en het isoleren ervan is een lastig project. Toch zijn er inmiddels verschillende voorbeelden van goed geslaagde isolatie van de gewelven. Daarbij is het vooral belangrijk dat een ademend isolatiemateriaal wordt gebruikt en eventueel stofwering wordt toegevoegd om de isolatielaag in goede staat te houden. Isoleren kan aan de onder- of bovenkant van de gewelven, of in de ruimte tussen het gewelf en de kap. Mocht gewelfisolatie mogelijk zijn, dan is dat vaak effectiever dan dakisolatie. Vraag wel altijd deskundig advies.

Dakisolatie
In de meeste kerkgebouwen gaat de meeste warmte via het dak verloren. U kunt dat tegengaan door de gewelven te isoleren, zoals hierboven vermeld. Maar als die er niet zijn, of dat niet mogelijk is, kan dakisolatie een optie zijn. Isolatie van het dak is helaas altijd zichtbaar, ofwel aan de buitenkant door ophoging van het dak (en daarmee minder goede aansluitingen bij nok en dakgoten) of aan de binnenkant waar de originele dakconstructie verborgen wordt. Afhankelijk van eventuele monumentwaarde van uw gebouw kan de ene optie beter geschikt zijn dan de andere. Let er bij dakisolatie tevens op dat de aangebrachte materialen voldoende ademend zijn en de vochtregulatie aan boven- en onderkant klopt.

Isolerende verf
Wanneer traditionele isolatie in of op de muren niet mogelijk is, kan isolerende verf een uitkomst bieden. Isolerende verf voor binnen weerkaatst een deel van de warmte, waarmee het de stookkosten omlaag brengt. Daarbij helpt het met de vochtregulatie van muren, waardoor uw monument kan blijven ademen en de isolatiewaarde van de muur toeneemt. Isolerende verf voor buiten heeft via die vochtregulatie ook al een zeer nuttige werking.

Vloerisolatie (met vloerverwarming)
In veel monumentale kerken zal vloerisolatie niet mogelijk zijn zonder het karakteristieke interieur aan te tasten. Soms kan het echter wel, bijvoorbeeld in nieuwere kerken of in gebouwen waar de vloer geen specifieke monumentwaarde heeft. Wanneer vloerisolatie mogelijk is, is het het overwegen waard om meteen ook vloerverwarming en lage termpartuur-verwarming aan te leggen.

Energie opwekken

Behalve energie te besparen, kunt u overwegen zelf energie op te wekken. U kunt de opgewekte energie zelf gebruiken, of terugleveren aan het elektriciteitsnet. Energieopwekking kan bij niet-monumentale gebouwen door zonnepanelen op het dak, maar ook bijvoorbeeld via panelen op bijgebouwen of de grond. Eventueel kunt u ook met een buurtvereniging de handen ineen slaan om samen een aantal zonnepanelen te plaatsen.

Gelders Genootschap
Is een onafhankelijke adviesorganisatie voor ruimtelijke kwaliteit. Kenmerkend is de integrale benadering van architectuur, stedenbouw, cultuurhistorie, archeologie en landschapsarchitectuur.

Gelders Genootschap is in 1919 opgericht als vereniging van Gelderse gemeenten en bevordert sindsdien consequent de schoonheid van stad en land. Opdrachtgevers zijn gemeenten en ook andere overheden en organisaties. De ISO 9001:2015 gecertificeerde organisatie geldt als expertisecentrum voor ruimtelijke kwaliteit.

Spectrum
Samen leven wordt zoveel mooier als iedereen meedoet, meedenkt en meebeslist: inwoners, maatschappelijke organisaties, ondernemingen en gemeentebesturen. Elke partij brengt een ander perspectief in, vertelt een eigen verhaal. Spectrum helpt die werelden bij elkaar te brengen en verschillen te overbruggen.
Wanneer Spectrum ingeschakeld wordt bij het oplossen van een maatschappelijk vraagstuk, zetten we de inwoners voorop. Niet omdat zij de waarheid in pacht hebben, maar omdat zij deel zijn van een duurzame oplossing. Wij zorgen dat hun belangen meewegen, zonder belangenbehartiger te zijn. Als onafhankelijke begeleiders weten we uit ervaring dat een duurzame oplossing meestal in het midden ligt. Met onze aanpak helpen wij die oplossing te bereiken. Wij noemen dit werken vanuit de piramide.

GELDERS genootschap

SPECTRUM partner met elan.